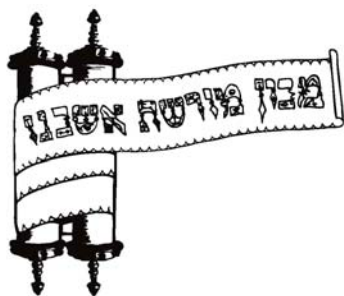

ירושתנו | ספר תשיעי ה'תשע"ו

ירושתנו

ה'תשע"ו

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ו

ספר תשיעי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשע"ו

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים
הרב זאב יצחק דינר, מודיעין עילית

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

מוקדש לזכר

אחד מעמודי התווך של שנתון 'ירשתנו'
תלמיד חכם מובהק וצדיק תמים
צנוע ונחבא אל הכלים

רבי בנימין דוב ב"ר צבי יהודה לפלר זצ"ל

בכל הימים עבד במסירות את קונו,
נטר הלכה ודקדוקיה בכל נפשו.
ימיו השקיע בלימוד התורה והמסורה,
מבורך בשליטה ובקיאות מפליאה.
ידע רזי הפיוטים ובהם השקיע כוחותיו,
נאמנות שמר לר"א הקליר וחשף גנזי פיוטיו.
דיבר בנחת עם הבריות ולהם האיר פנים,
והשפיע שפע חיבה ואהבה לקרובים וידידים.
בלכתו מעמנו לפתע לא הניח אחריו כמותו.

נפטר ונקבר בערב שבת חוה"מ סוכות
ט"ז בתשרי תשע"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לכבוד מרת חנה אליאס תחי'

MRS. ALMA ELIAS

ולעילוי נשמת בעלה ר' גבריאל בן ר' משה אליאס

DR. GABRIEL ELIAS

נפטר ב' בטבת תשע"ה

ולעילוי נשמת

ר' דוד ב"ר שלמה בכרך ז"ל

CARL BACHRACH

נפטר בי"ז באדר תש"ע

ורעייתו מרת מרים בת ר' יהודה המבורגר ע"ה

META BACHRACH

נפטרה בו' בשבט תשס"ט

הורי ר' דוד בכרך

ר' שלמה ב"ר נח בכרך הי"ד

SALOMON BACHRACH

נהרג על קידוש השם בטרבליניקה בשנת תש"ג

ורעייתו מרת רבקה בת ר' מרדכי היילברון ע"ה

RICKCHEN BACHRACH

נפטרה בכ"ט במרחשון תרפ"ג

הורי מרת מרים בכרך

ר' יהודה ב"ר דן המבורגר הי"ד

JULIUS HAMBURGER

נהרג על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

ורעייתו מרת אסתר בת ר' יהודה הלוי שטיינהאוזר הי"ד

ELSA HAMBURGER

נהרגה על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

לזכר נשמת

רבי גדליה ב"ר יהודה **למשפחת דניאל** זצ"ל

נולד בו' בתמוז תש"ז
נפטר בכ"א במנחם אב תשע"ד

משפחת דניאל ניהלה באמשטרדם במשך שנים רבות חנות ספרי קודש, וכך הפיצה את ידיעת התורה בכל הרמות לבני הקהילה. אך בית מגוריהם היה הרבה יותר מזה. המשפחה נודעה בהכנסת האורחים הכבירה שלה. התאכסנו אצלה מבקרים מכל חלקי הולנד ומארבע כנפות תבל, וסביב שולחן השבת שלה היסבו תמיד אורחים רבים. גם יהודי המקום היו באים אליה לנטילת עצה ועזרה.

מר דניאל היה מוערך מאוד ואהוב על אנשים רבים שזכו להכירו ולהוקיר את טוב לבו, ענוותנותו, חוש ההומור שלו, העיסוק שלו בדברי ימי ישראל, ועל כולם את חתירתו לאחדות בהפצת התורה לאנשים רבים מכל המגזרים.

דביקותו במסורת אשכנז ומנהגי קהילת אמשטרדם היתה מיוחדת במינה.

הונצח על ידי מוקירי זכרו בק"ק אמשטרדם

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

טעם מצוות לולב ואיגודו לרבינו שלמה הצרפתי / הרב יעקב ישראל סטל טו
בכתבי יד של פירושי ההושענות לחג הסוכות, משולב קטע שאינו שייך לגוף הפירוש - והוא פירוש ענין הלולב. באחד מחמשת כתבי היד נתפרש זהות בעל הפירוש, והוא רבינו שלמה הצרפתי. פירוש זה מתפרסם לראשונה על פי חמשת כתבי היד, בתוספת מקורות והערות.

פסקי תוספות למסכת מעילה ומקורותיהם / הרב ישראל אייזנשטיין כו
'פסקי תוספות' למסכת מעילה נדפסו לראשונה מכתב-יד בש"ס וילנא, אולם ניכר בבירור כי פסקים אלו מקורם בתוספות אחרים ולא באלו הנדפסים בגוף המסכת. במאמר זה נעשה ניסיון למצוא את מקור כל פסק ופסק בפני עצמו, אם בתוספות במסכתות אחרות או בדברי הראשונים. כמו"כ הושווה נוסח הפסקים לכת"י.

פסקי מהרי"ח פרק קמא דכתובות / רבי יחזקיה ממאגדבורג זצ"ל ל
רבי יחזקיה ממאגדבורג, מרבותינו הראשונים שבאשכנז, נודע בעיקר על שם חיבורו 'פסקי מהרי"ח'. פסקי מהרי"ח על פרק קמא דכתובות מתפרסמים בזאת לראשונה מתוך כתב יד. במבוא ניתנת סקירה נרחבת על פסקי מהרי"ח ועל מקורותיהם.

אמת ליעקב - ספר במדבר / רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל נ
המשך פרסום דרושי פרשיות התורה שנשא רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל, רבה של פונקפורט דמיין ומחבר שו"ת 'שב יעקב', וזאת הפעם לספר במדבר. דרושים מפולפלים בסגנונם המיוחד של ראשי הישיבות באשכנז כגון ר' אברהם ברודא ור' יהונתן אייבשיץ, שלא נמר טעמם ולא נס ליחם.

מצודתו של ה'ערוך לנר' פרוסה לסוריאם / הרב אהרן צבי גולדשמידט סח
במדינת סוריאם שבדרום אמריקה הופיע אדם המציג עצמו כרב, אך עד מהרה נתגלה קלונו כרפורמטור מסוכן. השמועה אודותיו חצתה את האוקיינוס הגדול והגיעה לאוזנו של רבי יעקב עטלינגר בעל 'ערוך לנר' היושב באלטונה, אשר הריץ חוות דעת ברורה, כי דעות האיש נוגדות את דעת התורה המסורה.

איגרות רבי נחמן נתן קורונל לרבי עזריאל הילדסהיימר [ב] / רבי נחמן נתן קורונל עג
הפעם מצטרפת איגרת נוספת לסדרת האיגרות שהתפרסמה בירושתנו ספר שמיני. ככאיגרות הקודמות, גם איגרת זו עוסקת בשאיפתו להוציא לאור עולם את הספר 'אלפסי זוטא'. כהאיגרות הראשונות, גם איגרת זו שזורה בחידושי תורה ומאורעות שונים בחייו.

תערוכת לחמניות שנילושו בחלב טריפה / רבי שמואל יהודה הירש זצ"ל עז
אופה לש לחמניות בחלב. באותו יום בו נילושו הלחמניות נשחטה הפרה שחלבה היה מעורב בחלב בו נילושו הלחמניות, ונמצאה טריפה. נשאלה השאלה אם לחמניות אלו מותרות באכילה.

אם מוהל חייב להעדר מביתו ביו"ט של פסח כדי למול / רבי יצחק פריידנבורג זצ"ל..... פא מוהל שהתבקש למול תינוק ביום טוב של פסח בכפר מרוחק, ואין אפשרות להגיע אליו בחג עצמו, ולשם כך עליו להעדר מביתו בחג הפסח. האם מוטלת עליו חובה זו ?

הלכה ותוספות

ביאור גדר מצות ביעור חמץ ועונש המבטלה / רבי בנימין זאב וייס זצ"ל..... צא בעזבונו של רבי בנימין זאב וייס זצ"ל נמצאה רשימת תקציר לדרשה שנשא בפני בני קהילתו ק"ק עדת ישוורן בציריך בשנת תשט"ו. הרשימה הורחבה עד שהדברים נעשו כשולחן ערוך. מתפרסמת בתוספת מבוא לתולדותיו ודמותו של הרב והמנהיג.

שיטת ראבי"ה בענין דבר שמחזירין אם שכחו בתפילה / רבי חיים פריימן זצ"ל..... ק במאמר מקיף ונרחב מברר המחבר ז"ל את שיטת הראבי"ה לגבי חזרה בתפילה אם שכח איזו הזכרה, תוך כדי בחינת דברי הראבי"ה בכמה מקומות. נוסף למאמר זה עוד מכתבי הרב זצ"ל, בענין "שירת האדרת והאמונה בשמחת תורה".

מנהג הנשים באשכנז לְמוֹד עֶשְׂרוֹן בְּגוּדֵשׁ / הרב משה צבי פליישמן..... קז שיעור חלה עצמו ידוע, אלא שהשאלה היא איך למוד שיעור זה - במידה גדושה או מחוקה. על פי עדותו של הרא"ש: "ראיתי באשכנז שגודשים מידת הקמח לשיעור חלה". מאידך כתב הרא"ש שדעת רבותיו אינה כן. במאמר מבוררת דעת הרא"ש ושאר גדולי אשכנז.

שני נידונים אקטואליים בספר מלמד להועיל / הרב מרדכי עמנואל..... קיב שתי תשובות בשו"ת 'מלמד להועיל' מאת הגרד"צ הופמן זצ"ל שנכתבו לשעתן, עוסקות בנושאים הבאים: א. הברכה על אכילת אינגעמאכטע אתרוגים; ב. איסור אחיזת עשבים לבהמה והתקן גרמא בשבת. נושאים אלה נידונים בהרחבה לנוכח נידונים אקטואליים בני דורנו.

להוציא מליבן של צדוקים / הרב אליהו גרינצייג..... קכא כמה וכמה תקנות תיקנו חז"ל "להוציא מליבן של צדוקים". במאמר זה נחשפים עוד מנהגים ותקנות רבים במהלך הדורות, שטעמם ותכליתם גם היא משום להוציא מליבן של צדוקים וטועים.

תורת אמוך

הזי"ו ל"ך - חלוקת פרשת האזינו / הרב אהרן גבאי..... קלט חלוקת פרשת השבוע לשבעה קרואים אינה קבועה ונתונה בעיקרון לשיקול דעת. אולם לגבי פרשת האזינו נאמר כי קבועה היא ונתנו חז"ל סימן לחלוקה: 'הזי"ו ל"ך'. סימן זה שניתן בראשי תיבות בלבד, יצר דעות חלוקות לפענוחן. במאמר מובאות עשר דעות בענין, ובירור מנהג אשכנז בזה.

‘יום טוב גדול של ערבה’ - שמו של היום השביעי של סוכות / הרב יעקב ישראל סטל קנה
כינויו של היום השביעי של חג הסוכות מורגל בפי העם כ’הושענא רבה’. אולם כינוי זה מאוחר הוא יחסית, ושמו הקדום הוא ‘יום הושענא’, או ‘יום ערבה’. המאמר עוסק בשמותיו הקדומים של היום, תפוצתם וגלגוליהם, ולהופעת והתקבלות שמו החדש - ‘הושענא רבה’.

עמידת הקוראים על הבימה כשגבם כלפי ס”ת או לחילופין הזזת ס”ת לצדדים / הרב דויד

יצחקי רב
בשעת קריאת ההפטרה, או תחילת עמידת הש”ץ של תפילת מוסף, וכן ביום שקוראים בשני ספרי תורה, עומד העומד על הבימה כשגבו אל ספר התורה. האם יש בכך משום חסרון בכבוד התורה, או שמא כיון שזהו מקומו, שפיר דמי.

“טעמי ברדיטשוב” : סיפור גלגול טעמי מקרא מאשכנז לבוקובינה / הרב יהודה זייבלד רט
תופעה חריגה בתהליך גלגולי הטעמים. בחבלי הארץ המרכיבים את אוקראינה של ימינו וסביבתה: בוקובינה, גליציה, מורביה וחלק מרוסיה, התבצרה מסורת של קריאה בטעמי המקרא המקובלים בגרמניה. סקירה נרחבת על מקור הטעמים והתפשטותם ועל הסיבה בה הם כונו “טעמי ברדיטשוב”.

המקוואות באשכנז מימי הראשונים עד חורבן השואה: צורתן ויסודותיהן ההלכתיים / הרב

מרדכי דרפר רלא
סקירה הלכתית ומציאותית נרחבת על המקוואות באשכנז מתקופת הראשונים ועד לחורבן השואה. כולל עיון הלכתי במקורות לגבי מקווה מי מעיין או מי גשמים, הנסיבות החיצוניות - מציאות גיאוגרפית, דרישות השלטון ואילוצים קהילתיים, שעמדו בפני הקהילות היהודיות כבואם להקים את מקוואות הטהרה. משולבים בתצלומים עדכניים.

עלי הגיון

בושתי וגם נכלמתי / רבי יונה מרצבך זצ”ל רפג
מתוך האפר של האש הגדולה באירופה, עלו ובאו שרידים, אודים מוצלים. האם אנו מקבלים אותם כראוי? רבי יונה מרצבך כאב את הצורה בה מקבלים את פניהם, ואת כאבו חקק ופרסם תחת הכותרת “בושתי וגם נכלמתי”.

המשפיע / רבי גדליה אייזמן זצ”ל רפה

מאמרו של המשגיח המיתולוגי של ישיבת קול תורה, שנכתב בבחרותו, מגלה טפח וטפחיים על עולמו הפנימי ועל ניצני עתידו כ’משפיע’ על דורות של תלמידים.

כסא בן ארבע רגליים / הרב ישראל דנדרוביץ רפט

פרי ביכוריו של רבינו בעל ‘חתם סופר’, החידוש הראשון שנתחדש לו בהיותו כבן שבע שנים, משמש כאבן יסוד לתירוץ קושיא עצומה שנתחבטו רבותינו הקדמונים בדבר לימוד הזכות שהמליץ משה רבינו על ישראל.

בינת דורות

בירורים בתולדות חכמי אשכנז ובעלי התוספות / הרב איתם הנקין הי"ד רצט
מי הם הנחשבים לבעלי התוספות הראשונים ומה היתה הזיקה בין צרפת לאשכנז בכל הנוגע להתפתחות דרך התוספות? במאמר נסקרים בעלי התוספות דרכם ושיטתם, והתפשטותן בקרב הלומדים, תוך התייחסות לחיבורי 'תשובות' הלכתיות בזמנם. דיונים ממוקדים בתולדות ר' מאיר ב"ר שמואל (חתן רש"י), ריב"א ורבנו תם, ר' יצחק ב"ר שמואל (ר"י הזקן), ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון ור' חיים ב"ר יצחק אור זרוע.

תגובת גדולי אשכנז לוועידת בראונשווייג / הרב יחיאל גולדהבר שיח
וועידת בראונשווייג שהתקיימה בשנת תר"ד, חרותה במכוות אש צורבת בהסטוריה של היהדות העולמית - בה קמה התנועה הרפורמית, שמפירות באושיה סובל העם היהודי עד היום. ברם, חלוקים היו גדולי אותו דור על אופי המאבק כנגדם, כנפרס ביריעה זו, מתוך גילויים חדשים.

זכרונות מק"ק עדת ישראל ברלין / רבי יעקב לוי זצ"ל שנט
רשימת זכרונות, מעזבונו של ד"ר יעקב לוי, כוללת ידיעות מעניינות על משפחתו ובפרט על ק"ק עדת ישראל בברלין ואישיה - זכרונות ילדות וסקירות הסטוריות - המהווים השלמה למאמרו החשוב 'זכרונות נעורים מק"ק עדת ישראל' בברלין, שהתפרסם בעבר ב'המעין'.

דודי רבי זאב לאנג זצ"ל / הרב בנימין שלמה המבורגר שסו
קווים לדמות ייחודית. הוא אמנם לא היה רב אבל הנהיג קהילה, לא ריש מתיבתא אבל גידל ישיבה מפורסמת מאוד, לא נולד בקהילת פראנקפורט אך נאחז בה והיה לאחד ממנחילי מורשתה. איש שידו בכל דבר שבקדושה, מבואו של אדם לעולם (ברית מילה) ועד צאתו ממנו (חברה קדישא), ולתחנות שביניהם.

והמה בכתובים

עמודים: תיג- תכב

אודות כתו של בעל בית שמואל, הרבנית דלונדון / הרב יוסף פראגר | על ייחוס רשימת חסרות ויתרות שבכ"י וויימר / הרב לוי יצחק חריטן | עוד על ניקוד גְּלִיתָנוּ / הרב יהודה כהן | הערה למאמרו החשוב של הרב יהודה כהן בנושא ניקוד 'גליתנו' / הרב אברהם שלמה סולומון | למנהג לסיים לעולה אחרי שני פסוקים / הרב אהרון גבאי | על חבישת פאה נכרית / הרב אהרון צבי גולדשמידט | גרממיא של אדום / הרב אברהם ישעיהו הכהן בירנהק | על צבע עורם של בני ישראל / הרב צבי מאיר | הערות ותיקונים לכרכי ירושתנו / הרב יונתן בנימין בוכינגער | זהותו של 'מאיר יונה... לב'ה' / הרב יהושע איזונשטיין

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ז ... תכג

רבותינו שבאשכנז

בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

טעם מצוות לולב ואיגודו לרכינו שלמה הצרפתי*

מבוא

בפירוש לפיוטים כתב יד, בשלהי חטיבת הפירוש לפיוטי חג הסוכות וההושענות, מופיע קטע שאינו שייך לגופו של הפירוש¹. קטע זה פותח בביאור טעם מצוות לולב, ואין הדברים אלא מסירה מעובדת של רעיון הנזכר במדרשי חז"ל. ולאחר מכן, מתאר הכותב את דרך 'איגודו של לולב', ונותן טעם דרושי לאורכם ולמניינם של כמה מפריטי ארבעת המינים.

פירוש פיוטים זה קיים בחמשה כתבי יד, אשר כולם מחזיקים את הקטע המדובר אך רק באחד מהם ניתן מידע על מחברו: כתב יד אוקספורד בודלי 1 Can. Or. (בקטלוג נויבאוואר 1104; מתכ"י: F17710), דף 34א, נחתמת הפיסקה בקולופון הבא: "לא מפיר", כי אם אני שלמ' הצרפתי פירשתי עיניין הלולב". את המילה המקוצרת 'מפיר', יש, ככל הנראה, להשלים: 'מפירוש' או 'מפירושים', והכותב מודיענו: העניין האחרון אינו שייך לפירושי ההושענות, למרות עובדת הופעתו בסופו של הפירוש לאחד מפיוטיו, "כי אם אני שלמה הצרפתי פירשתי עיניין הלולב", בעוד שפירושי ההושענות נכתבו בידי חכם אחר, קדום לו.

השם וכינויו – 'שלמה הצרפתי' – בצירוף אופיו של הקטע, מתאימים אך ורק לרכינו שלמה בר' שמואל הצרפתי, שעשה תקופה ארוכה בעיר ווירצבורג בגרמניה, ונודע, בין היתר, בחיבורו 'סדר טעמים', המצוי בידי בשלבי ההדרה מתקדמים². ר' שלמה הצרפתי, שפעל בין השנים

* המאמר הנוכחי הוא מפירותיו של מחקר מקיף על אחד ממנהגי חג הסוכות המתבצע בתמיכתו הנדיבה של ר' דוב פרידברג מטורונטו. ישא ברכה מאת יי, ויצליח בכל אשר יפנה.

1 בכל עדי הנוסח (שיצויינו להלן) מופיע הקטע בסופו של פירוש ההושענא 'אז כעיני עבדים אל יד אדונים' להושענא רבה (מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמיט ו' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 201-202), אלא שקיימים שינויים בין כתבי היד בנוגע לסדרם הפנימי של הפירושים. יש כתבי יד (א,א,מ) שאחרי 'אז כעיני עבדים' נתפרש פיוט ההושענא 'תענה אמונים' (מחזור סוכות, עמ' 199-200), ולאחריו נתפרש הפיוט 'אומן ישעך בא' (מחזור סוכות, עמ' 202-204), בעוד שבכתבי יד אחרים (פ,פר) סדר הפירושים הוא: 'תענה אמונים', 'אז כעיני עבדים', 'אומן ישעך בא', וגם בהם מופיע הקטע המדובר בסופו של הפירוש 'אז כעיני עבדים'. בכל האמור אין כל נפקא מינה ממשית לענייננו, שאין ספק שהקטע הנידון כאן אינו שייך מעיקרו לפירושי הפיוטים ולא יצא מאותו מחבר, והוא נקבע בשלהי פירושי פיוטי סוכות רק מפני שהוא מדבר בעניינה של אחת המצוות המרכזיות של החג - ארבעת המינים.

2 ההדרת החיבור מתבצעת על פי כת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 353 (מתכ"י: F2955), דפים 68-98. לעת עתה פרסמתי כמה פרשיות בודדות, ראה: 'סדר טעמים לר' שלמה בר' שמואל מווירצבורג', מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון ז-ז (שסז-שסח), אלול תשעא, עמ' ג-יב; 'סדר טעמים לר' שלמה בר' שמואל מווירצבורג: פרשיות שמות-בשלח', ישרון, ל (תשעד), עמ' טו-כט; 'פרשיות משפטים ותרומה מתוך סדר טעמים לר' שלמה בר' שמואל מווירצבורג', קובץ אשל אברהם, ה (תשעד), עמ' ט-טז.

ד'תתק"כ-ה'א (1160-1240), היה מתלמידי ר' שמואל החסיד וחברם של ר' יהודה החסיד ור' אברהם משפירא בניו, ומכל כתיבותיו עולה זיקתו הברורה לדרכם הדרשנית של חסידי אשכנז המבוססת, בין היתר, על גימטריאות והקבלות מספריות³, שיטות דרשניות שהקטע שלפנינו גדוש בהם. מאפיינים אלו, בתוספת שני פרטים אחרים האופייניים לר' שלמה הצרפתי מווירצבורג, מאששים את זיהויו כמחבר העניין שלפנינו: (א) בחיבור 'סדר טעמים' הקדיש המחבר פסקאות מיוחדות לביאור עניינים נבדלים, החורגים מהמתווה הכללי של הספר⁴, ממש כמנהגו כאן בנוגע למצוות לולב; (ב) בכתיבותיו השונות רגיל ר' שלמה הצרפתי מווירצבורג לדבר על עצמו בגוף ראשון: "אני שלמה"⁵, בדיוק כפי שנהג בעל העניין שלפנינו בחתימתו.

כבר ידענו, שר' שלמה הצרפתי הוסיף הגהות ותוספות שונות לאחת הגירסאות של פירוש התפילה שחיבר הראב"ן⁶, וכך הוא נהג גם כאן, בהוסיפו את הקטע המדובר בתוך פירוש קדום לפיוטים. אמנם בעוד שר' שלמה הצרפתי הקפיד להודיע לקורא שאין הקטע שייך לפירוש הפיוטים, הרי שמעתיקים מאוחרים יותר התעלמו מהודעתו, השמיטו את חתימת הקטע, וטשטשו בכך את נבדלותו של הקטע מן הפירוש ואת זהות מחברו, ורק החתימה שבכת"י אוקספורד הנזכר השיבה את האבידה לבעליה.

• • •

- 3 לתולדות ר' שלמה בר' שמואל הצרפתי, בעל 'סדר טעמים', למורשתו הספרותית ולשייכותו לבית המדרש החסידי אשכנזי ואישיה המרכזיים, אני מקווה להקדיש, אי"ה, מאמר מפורט, ולעת עתה ראה: י"מ תא שמע, 'על ביקורת המקרא באשכנז, כנסת מחקרים, א (אשכנז), ירושלים תשסד, עמ' 273-281; א' קנרפוגל, סוד מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשעא, עמ' 68-76.
- 4 כמו: טעם לתחילת לימוד 'הנערים באלפא ביתא', עניין חנוכה, 'טעם בעירוב' ועניין ערי מקלט. ראה, בהתאמה: כת"י פריס הנוזכר, דפים 81-82א, 87-88א, 88-89א.
- 5 כמו: "ואני שלמה אומר" (סדר טעמים, במדבר כז טז [במהדורת הנוזכרת]); "ואני שלמה הצעיר הכותב" (שם, דף 290ב); "ואני שלמה בר' שמואל מצאתי" (תוספותיו לפירושי התפילות, כת"י וטיקן ebr. 274, דף 190ב; הובא בסידור חסידי אשכנז [בתוך: סידור רבנו שלמה מגרמייזא], מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' נז-נח הערה 27); "כך קבלתי אני שלמה בר' שמואל מהח"ר יצחק הזקן בר' יוסף" (תוספותיו הנוזכרות בכת"י וטיקן הני"ל, דף 190ב; הובא שם, עמ' נח הערה 33); "ואני שלמה בר' שמואל שמעתי, ש"א מזמורים יש בספר תהילים..." (כת"י וטיקן הני"ל, דף 198א בגליון למעלה); "ואני שלמה בר' שמואל מצאתי בפירוש של ה"ר אלעזר ממרבהם..." (שם, דף 198ב, בגליון שבצד שמאל). והוא אף חתם מעט מתוספותיו לפירוש התפילה בצורה כזו: "ת' שלמה", היינו: תוספת מאת שלמה (שם, דפים 191א [פעמיים], 199ב בגליון השמאלי), או: "ת' שלמה בר' שמואל" (שם, דף 198ב, בגליון שבצד מימין). תורת לידידי הרב לוי יצחק חריטן על עזרתו בכתיבת הערה זו.
- 6 ראה: קנרפוגל, סוד מאגיה ופרישות (לעיל, הערה 3), עמ' 72-74, ובמיוחד עמ' 73 והערות 13-14. אחד מכתבי היד החשובים לתוספות אלו הוא קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add 394 (מתכ"י: F16312). ראה תיאורו בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים שע"י הספרייה הלאומית.

הנדפס כאן, כבר ראה אור לפני כמחצית היובל בספרו של הרב יוסף ליס⁷. אך לפי שמהדורתו היא על פי כת"י אחד בלבד (מוסקבה, אוסף גינצבורג 615, דפים 130-131א), שלא נודע מתוכו זהותו של הכותב, עד שסבור הקורא כי מדובר בחלק אינטגרלי מפירוש פיזי ההושענות, ראיתי לנכון לשוב להדפיסו על פי חמשה כתבי יד, להקים את שם המחבר על נחלתו, ואף להשיב את 'טעם מצוות לולב ואיגודו' לבית המדרש, שכן ספרו של הרב ליס נדיר ביותר⁸.

לנוסח היסוד נקבע כת"י אוקספורד בודלי 1 Can. Or., הנזכר, ואליו הושוו שאר כתבי היד, שפרטיהם נרשמו להלן בסמוך. לאמיתו של דבר, אין כמעט הבדלים משמעותיים בין עדי הנוסח, אך עם כל זאת טרחתי להשוות ולציין את השינויים⁹, שכן לא חפצתי לברור ולקבוע את הנוסח מסברתי, והעדפתי להטיל לפני הקורא את כל הנתונים. בהערותי השתדלתי למצוא מקורות לדברי המחבר, ולהסביר את דבריו במקומות הנצרכים. אך נראה שלא מעט מהדברים הם דרשת המחבר מדעתו הרחבה, שלא מצאתי להם מקורות ואף לא מקבילות קודמות.

כתבי היד וסימניהם:

נוסח היסוד: אוקספורד בודלי 1 Can. Or. (בקטלוג נויבאוואר 1104; מתכ"י: F17710), דפים 333-334 א [א=].

שינויי נוסחאות ע"פ כתבי היד הבאים:

אב = אוקספורד בודלי 170 Opp. (בקטלוג נויבאוואר 1205; מתכ"י: F16665), דפים 205-206 א.

פ = פרמה, ספריית הפלטינה 1264 Parm. (מתכ"י: F27556), דף 101 ב.

פר = פרמה, ספריית הפלטינה 3205 Parm. (דה רוסי 655; מתכ"י: F13920), דף 255 א, עמודות א-ב¹⁰.

מ = מוסקבה, אוסף גינצבורג 615 (מתכ"י: F43927), דפים 130-131 א (=הרב יוסף ליס, פיזיים ומחקרים, פתח תקוה תשמט, עמ' 43-46).

- 7 פיזיים ומחקרים, פתח תקוה תשמט, עמ' 43-46. הפנני לכך פרופ' שמחה עמנואל ותודתי נתונה לו.
- 8 הספר נכתב במכונת כתיבה ('סטנסיל') ונדפס, כנראה, בעשרות עותקים בודדים, לכל היותר, עד שאינו מצוי אלא בשלוש ספריות ציבוריות בלבד.
- 9 קיצורים שהשלמתן ודאית פנחתי בלא כל סימן (במיוחד, שמהשוואת כתבי היד זה לזה נמצא, שתיבות שקוצרו באחד נכתבו בשלימות באחרים). חילופי נוסחאות בין כתיב מלא לחסר (כמו: חשן/חושן; ארכו/אורכו; רחבו/רוחבו) - לא ציינתי.
- 10 כת"י זה מלא וגדוש בשיבושים גלויים בעליל, אך לפעמים נראה שהוא שימר נוסחאות נכונות.

[עניין הלולב]¹¹

ולמה¹² ישראל^א לוקחין לולב בסוכות? אלא משל לשנים שנכנסו^ב לדין, זה אומר: אני מוצדק, וזה אומר: אני מוצדק. מה עשה המלך למי שהיה מוצדק? נתן^ג לו סימן^ד להגביהו^ה נגד העולם, כדי שיבינו שהוא מוצדק, שהוא^ו אוהבו של המלך^ז. כך כל באי העולם^ח נכנסין לדין^ט בראש השנה, איזה לשלום ואיזה לרעב^י, ואין^{יא} יודע מי^{יב} נכתב לחיים^{יג}, כך^{יד} גזר להם^{טו} הקב"ה לישראל^{טז} ליקח לולב, להרים לפני הקב"ה^{יז}, להללו^{יח}, כדי^{יט} שידעו הכל שישראל עמו ונחלתו, והם^כ נכתבים לחיים, וכל אומות העולם לדיראון לעולם^{כא}.

זהו איגודו של לולב: מביאין לולב^{כב}, ארכו ב' זרתות^{כג}, כנגד משה ואהרן^{כד}, שיש

א ישראל^פ: ליתא. ב שנכנסו^מ: שעלו. ג נתן^פ: נותן. ד נתן לו סימן^מ: נתן לו המלך אות וסימן. ה זה אומר... סימן להגביהו^ן: פר: זה אומר: אני אצדק, וזה אומר: אני אצדק. כשנגמר הדין, זה שהיה זכאי, נתן לו המלך סימן בידו. ו שהוא^{אב}: והוא. ז כד... המלך^ך: פר: שיבינו שהוא זכאי והוא אוהבו של מלך. א המלך^ך אב, מ: מלך. ח העולם^{אב, פ, פ}: עולם. ט כך כל... לדין^ן: מ: כל באי עולם כך באים לפני הקב"ה לדין. י לדין^ן: פר: בדין. י איזה לשלום ואיזה לרעב^ב: פר: איזה לעולם (!) ואיזה לרעה. פ נוסף: איזו לחיים. יא ואין^ן אב, פ: אין. יב יודע מי^ן א, פ: יודע למי. יג ואין... לחיים^ן: פר: ואין מי יודע מי לחיים. מ: ואין מי יודע מי נכתב לחיים. יד כן^ך: פר: ליתא. טו להם^{א, מ, פ, פ}: ליתא. טז לישראל^ל מ, פר: ליתא. יז להרים לפני הקב"ה^ן: פר: להרים לפניו. מ: ליתא. יח להללו^ן א, אב: ליתא. מ: להלל בו. פר: ולהללו. יט כדן^ן: פר: ליתא. כ והם^ן: פ: הם. כא והם... לעולם^ן: פר: ואומות העולם נכתבין לחיים (!). א לעולם^ן: פ: עולם. כב לולב^ן אב, פ: ליתא. כג מביאין... זרתות^ן: פר: אותו זרתות (!). א זרתות^ן: פ: זרתי.

11 הכותרת ע"פ חתימת העניין: "אני שלמה הצרפתי פירשתי עניין הלולב".

12 כל העניין הבא מוקי"ר, ל, ב (מהדורת מ' מרגליות, עמ' תרצד-תרצה), בהרחבה ובשינויים רבים: "מהו נעימות בימין נצח" (תהלים טז יא), אמר רבי אבין: זה לולב. כמי שהוא נוצח ונוטל ביין. משל לשנים שנכנסו אצל הדיין, ולית אנו ידעין מאן הוא נצח, אלא מאן דנסב באיין בידיה, אנו ידעין דהוא נצחייא. כך ישראל ואומות העולם באין ומקטרגים לפני הקב"ה בראש השנה, ולית אנו ידעין מאן נצח, אלא במה שישראל יוצאין מלפני הקב"ה ולולביהן ואתרוגיהן בידן, אנו ידעין דישראל אינון נצחייא. לפיכך משה מזהיר לישראל ואומר להם: ילקחתם לכם ביום הראשון' (ויקרא כג מ). ובתנחומא, אמור, יח (=תנחומא בובר, אמור, כז), מדבר המשל בשנים שנכנסו לדין לפני המלך, כמו בעניין שלפנינו.

13 הלשון על פי ברכת זכרונות של מוסף לראש השנה: "ועל המדינות בו יאמר, איזו לחרב ואיזו לשלום, איזו לרעב ואיזו לשובע".

14 שיעור הלולב ארבעה טפחים (עי' סוכה לב ע"ב), שהוא שתי זרתות, שנקט רבינו כדעה ששיעור הזרת הוא שני טפחים, כשיטת ר' אלעזר בירבי קליר בסילוקו 'או ראית וספרת' לפרשת שקלים, ראה: תוספות, עירובין כא ע"א, ד"ה 'אחד משלשת אלפים'; א"א אורבך, 'פירוש לסילוק הקלירי לפרשת שקלים' או ראית וספרת', ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, ירושלים תשל, עמ' 9.

15 ראה תרגום לשיה"ש, יב: "ומשה ואהרן דאמתלילו ללולבי תמר" (כתבי הקדש בארמית, ד, מהדורת א' שפרבר, ליידן 1968, עמ' 131). אך שם אין מדובר בלולב של מצוה, אלא בסתם לולב, ועניינו כדמיו מדרשי אחר: "משה ואהרן, שהן דומין למלאכי השרת, ורום קומתן כארזי לבנון, וגלגלי עיניהם דומים לגלגלי כוכב הנוגה" (אותיות דר"ע, נו"א, אות ק, בתי מדרשות, ב, עמ' שפט). ולהשוואת רבינו אינני יודע מקור.

פסקי תוספות למסכת מעילה ומקורותיהם

ברוב מהדורות הש"ס המצויות נדפסו בסוף המסכת "פסקי תוספות", והם דינים העולים להלכה מתוך דברי התוס'. אודות פסקים אלו כתב החיד"א (שם הגדולים, מערכת ספרים אות פ):

פסקי תוספות. יש מי שכתב שחיברם הרא"ש, והוא הרב המופלא מהר"י בכ"ר דוד בספרו הבהיר דברי אמת. ועתה ראיתי בספר משנה לחם להגאון מהר"י יעב"ץ בסוף פסחים שכתב שחיברם הטור. ואני בעניי לא ידעתי שיש לדברים הללו. וכתב מהר"י הלוי סי' י"ד דף ל"ו ע"ד שהוא מסתפק אם מחבר התוס' עצמם כתבם או רב אחר שקרא התוס' עשאו.

ודע דזימנין טובא דמשכחת חידושים בפסקי תוספות דליתנהו בגופן של התוס' דקמן, והטעם, שפסקי התוספות של המסכתא היא נתחברו על תוס' שאנץ וכיוצא, והתוס' שלפנינו הם תוס' טוך וכיוצא, באופן שאינם פסקי תוספות שלפנינו.

נמצא שכאשר פסקי התוס' אינם תואמים עם גוף דברי התוס' הנדפסים, במקרה כזה בידינו מקור חדש לדברי בעלי התוס' בסוגיה, ופעמים שמתוך העיון בדבריהם ניתן לשער את מהלך הסוגיה ע"פ התוספות שמהם נלקחו הפסקים.

פסקי תוספות למסכת מעילה נדפסו לראשונה מתוך כת"י בש"ס וילנא. מעיון בפסקי תוס' אלו מוכח שעמדו לפנייהם תוספות אחרות למסכת זו – ולכאורה מורחבות יותר מאשר התוספות שנדפסו על הדף. אמנם, בניגוד למעשיהם לכל שאר מסכתות הש"ס, לא הדפיסו מדפיסי וילנא מקורות לפסקים אלו ונשארו הפסקים למסכת מעילה כספר החתום. לזאת השתדלתי לעמוד על פסקי תוספות הללו ולחפש מקור לדבריהם, אם בדברי התוספות למסכת זו או בדבריהם במסכתות אחרות הקשורות לסוגיות המסכת, או לכה"פ למצוא מקור בראשונים לשיטה זו, כאשר נוכל לשער כי לפני בעל הפסקים עמדו דבריהם כאן.

כמו כן השוויתי את פסקי התוספות לכת"י פרמא פלטינה 2757, כתב יד איטלקי מסוף תקופת הראשונים, ומצאתי בו ארבעה שינויים מן הנדפס, אשר ציינתי בהערות.

אין כאן המקום להרחיב בחשיבות פסקי התוספות, שבעבר היו מקור נאמן להוראה, ודיינו בדברי הגאון ר' אברהם דנציג בספרו 'חכמת אדם' (חלק בינת אדם, שער איסור והיתר, מב, נט): 'לפי הכלל שמסור בידינו שכל דברי תוספות שאינם נזכרים בפסקי תוספות, לא קיימא לן הכי'.

פסקי תוספות למסכת מעילה

[פרק קדשי קדשים]

- א. קדשי קדשים גם קבול דמן בכלי שרת בצפון.
 ב. אשם מצורע קבול דמו ביד.
 ג. הבא על יבמתו אפילו שניהם שוגגין קנאה.
 ד. מי שיש בו היתר לכהנים אין בו מעילה מזריקה ואילך.
 ה. מחשבת חוץ לזמנו צריך שלא יהא שאר מחשבות אלא דחוץ לזמנו.
 ו. אין מעילה בקדשים קלים ולא בחזה ושוק וזרוע בשלה ולא באימורים.
 ז. לא שייך לא זו אף זו בדבר אחר.
 ח. אין מחשבין אלא בד' עבודות דם ושלא בשעת שפיכת דם ליסוד ולהקטרת אימורים חשו לשפוך דם ליסוד מהני מחשבה.

[פרק חטאת העוף]

- ט. פר ושעיר של ע"ז ופר העלם דבר הוי לכל שבט ושבט.
 י. קטורת שנתנה במכתשת נפסלה בט"י ולא בלינה.

- א. דין זה לכאור' פשוט במתני' ב ע"א: "שחטן בדרום וקבל דמן בצפון, בצפון וקבול דמן בדרום וכו'". אמנם ייתכן שבא לאשמועינן חידוש דמתני' דגם הקבלה לבד מעכבת. ועי' בשטמ"ק אות י' שהביא גליון מהר"פ ובתוך הדברים מבאר רבותא דמתני' וז"ל: "ופי' הצריכותות הכי הוי, צריכי דאי תני שחט בדרום כו' אבל שחטן וקבל דמן בדרום הואיל וקבלה בדרום הוי נפקי מידי מעילה, פי' הואיל ולא הוי בדרום אלא הקבלה אבל השחיטה שהיא עיקר היא בצפון והויא שעת היתר לכהנים, קמ"ל דמועלין". וכע"ז גם בשם גליון הרא"ש.
 אפשרות נוספת לכאור' היא, שבמקורם שני הפסקים הראשונים אחד הם ור"ל: אע"פ שקדשי קדשים קיבול דמן בכלי שרת בצפון, מ"מ אשם מצורע קבול דמו ביד (ושמא אף ר"ל דלא בעינן בזה צפון).
 ב. והוא מסוגיית הגמ' זבחים מז ע"ב ויומא סא ע"ב דאשם מצורע שני כהנים מקבלין את דמו, אחד ביד ואחד בכלי, עי"ש.
 ג. דף ב ע"א תוד"ה ששחטן בדרום.
 ד. שם תוד"ה כל שהיה.
 ה. היינו משום דקיי"ל דבעירוב מחשבות אין כרת (זבחים כט ע"ב, ל ע"ב) ושייך למימרא דאילפא ד ע"א ובתוד"ה והא אמר.
 ו. ולא באימורים נדצ"ל אלא באימורים, וכ"ה בכת"פ. והוא בדף ג' ע"ב תוד"ה אלמא.
 ז. בדבר אחר, נדצ"ל בדבר אחד. והוא בדף ה ע"א תוד"ה שקיבלו, אמרו התם עמש"כ שקיבלו פסולים וזרקו את דמה: "ולא ניתא למימר דלא זו אף זו קתני בכה"ג דקיבלו פסולין וזרקו פסולין חד מילתא היא". ובשטמ"ק מוסיף: "חד טעמא הוא משום היתר אכילה".
 ח. נדצ"ל הכי: אין מחשבין אלא בד' עבודות דם, ולא בשעת שפיכת שיריים ליסוד והקטרת אימורים, חשב בשעת זריקה לשפוך דם ליסוד למחר מהני מחשבה. והוא מפורש בדברי תוס' דף ז ע"א ד"ה חישב.
 ט. במתני' בהוריות פ"ק (ד ע"ב) פליגי בזה ר"מ ור' יהודה, וכאן פסקו כר' יהודה. ובתמורה טו ע"ב ד"ה על ע"ז ביארו בסתמא דגמ' דהתם דאתיא כר' יהודה, ושייך להכא במתני' ח ע"א פרים הנשרפים.

פסקי מהרי"ח פרק קמא דכתובות

מבוא לפסקי מהרי"ח¹

מורינו הרב ר' יחזקיה ממאגדבורג², מרבתינו הראשונים שבאשכנז היה. מהר"ם מרוטנבורג, תלמיד חבר של רבינו, כתב לו³: "מה ידעתי ולא תדע אלופי ומיודעי כלכל ודרדעי מורי ודודי⁴ וכו' תלמידך מאיר בר ברוך". ובתשובה אחרת כתב⁵: "חכם שאסר אין חבירו רשאי להתיר וחלילה להתיר מה שאסר מהר"ר חזקיה ואם הייתי לפניו הייתי נושא ונותן עמו וכו' ואני אינני מתירה כלל עד שיבירא מהר"ח ואבחנה דברי עמו". וחבירו של מהר"ם, רבינו אביגדור הכהן מוינה, אשר היה מגדולי הדור, כתב לרבינו בזה"ל⁶: "עקב ענוה תניב בשיבה, ושלום ושלוה אחרית ותקוה, מורי הגדול הרב ר' חזקיה, איני כדאי ששלחת לי, אמנם כך דעת תלמידך נוטה". כבר בצעירותו של רבינו כתב עליו האור זרוע⁷: "פגעתי בבחור הממלא מקום אבותיו, ואראה והנה מור ואהלות נוטפות שפתותיו, כי תי"ו חיים אותיותיו, ניכרים מעשיו מתוך מחשבותיו, ומתקן לי מדבש שאלותיו, כי מיישר אורחותיו בדרך טובים האהובים, בחור נחמד הרב ר' יחזקיהו בן הרב יעקב זצ"ל".

על סמכותו של רבינו לענין פסק, כתב המהרש"ל ביש"ש⁸: "קבלתי שמהרי"ח היה בעל הוראה, ובתרא, וראוי לסמוך עליו ברוב המקומות". והגאון ר' יעקב ברוכין מקרלין בשו"ת משכנות יעקב חו"מ (סי' נה עמ' קס ד"ה וכן), כתב: "וכן מפורש עוד בהגהות אשרי פ' הזהב בשם מהרי"ח וכו' והרב מהרי"ח הוא מגדולי הראשונים ודבריו ז"ל תמיד הם שגורים בפי המרדכי והגה"א ולפי הנראה הוא אחיו של הראב"ן ז"ל".

על חבירו של רבינו, רבותיו ותלמידיו, כבר האריכו רבים⁹. ונסתפק כאן בידיעה החשובה

- 1 מבוא זה הדפסתו בראש פסקי מהרי"ח לב"ק בתוך ספר זכרון 'שירת אלעזר' לזכר הבח' אלעזר פטרמן, [מודיעין עלית] תשע"א, וכאן נדפס בהוספות ושינויים רבים וחשובים.
- 2 אשר במזרח גרמניה.
- 3 שו"ת מהר"ם, דפוס קרימונה סי' כ.
- 4 לכאורה תואר זה מרמז על קירבה משפחתית ביניהם, ועיין בדברי ר"א חבצלת שצוינו להלן הע' 9.
- 5 שו"ת מהר"ם, לובלין תרנ"א, סי' סג; דפוס פראג סי' צח; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תתלב.
- 6 הגהות מרדכי כתובות, סי' רצא.
- 7 אור זרוע ח"א, שו"ת סי' קטו.
- 8 כתובות פ"ד סי' כד. ובב"ב פ"ו סי' יא, כתב: "מפסקי רבינו יחזקיהו, הנקרא בחבורה מהרי"ח, שהוא בעל הוראה וראוי לסמוך על דבריו".
- 9 אוצר הגדולים לר' נפתלי יעקב הכהן, ח"ה, אות תתב; הגרי"ח סופר שליט"א, 'על ספרים וסופרים', מקבציאל לה (תשרי תשס"ט), עמ' תרמו; ר"א שושנה, מבוא לפסקי מהרי"ח חולין הנספח לשיטמ"ק חולין, מכון אופק, ירושלים תשס"ה; ר"א חבצלת, מוריה רג-רד (שנה יז גליון יא-יב, אייר תשנ"א), עמ' ט-יב;

כי ר' אליעזר מטוך עורך התוס' שלנו לרוב הש"ס¹⁰, הוא אחיינו של רבינו¹¹ ומביאו בתוספותיו בתואר "מורי הרב ר' דודי"¹².

פסקי רבינו והדפסתם

רבינו כתב את ספרו על חלק נכבד מהש"ס. במוזיאון היהודי בפראג נשמר כתב יד (מספר 20, מספר סרט במכון לתצלומי כת"י 46410) המכיל את פסקי מהרי"ח למסכתות: שבת¹³ עירובין פסחים¹⁴ ראש השנה חולין¹⁵ מנחות בכורות ב"ק ב"מ ב"ב כתובות קידושין¹⁶ וע"ז¹⁷.

רא"מ וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט, עמ' רצא-רצב; ש' עמנואל, שברי לוחות, עמ' 220-221. על תשובת ר"י בר מהרי"ח עיין בהערותיי למהרי"ח ב"ק סי' שס, שהוא ט"ס וצ"ל "תשובת ר"י בר [יעקב]. מהרי"ח" והוא תשובת רבו של רש"י שהעתיק מהרי"ח, ויש להוסיף על האמור שם שכה"ה בפסקי ר' מגדל קלוזנר כת"י אוקספורד 682 וכת"י אוקספורד 784, וע"ע בספר 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחביריו' סי' פ. תשובות חדשות מרבינו נדפסו בספר 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחביריו' סי' ע וקנט, וראה עוד במבוא שם עמ' 105.

10 ר"א מטוך הוא עורכן של התוס' הנדפסות במסכתות: שבת (עד סוף פרק טז), עירובין, פסחים (היו חוקרים ששיערו שהתוס' לסוף פסחים אינן מר' אליעזר טוך, אולם השערה זו נסתרה עם התגלות הגהות אשרי מכת"י לפרק ערבי פסחים, שנדפסו בש"ס הוצאת עזר והדר, שם מצוטט התוס' הנדפס בחתימה 'פרישת מהר"א [=מורי הרב ר' אליעזר], וכן מוכח מהגהות מרדכי לפרק ערבי פסחים [=מרדכי הגדול] שהדפיס רש"א שטרן, צפונות ג, עמ' יז, שצטט התוס' הנדפס בחתימה 'טוך'. וראה א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 609, שהביא ראיה נוספת לזה מתוך ספר אמרכל), יבמות, כתובות (עד סוף פרק ט), גיטין, ב"ק, ב"מ, ב"ב (עד דף קמד סוע"א), שבועות, חולין ונדה. גם התוספות ישנים שבשולי הגליון (נדפסו לראשונה במהדורת אמסטרדם-פפד"מ תע"ד-תפ"ב) במסכתות שבת עירובין וכתובות (וגיטין בש"ס עזר והדר), הן 'גליון תוספות' שאף הוא נתחבר ברובו ע"י רבינו (וקצת נוסף ע"י תלמידיו), וכן נדפסו בנפרד תוספות טוך על קידושין ע"י מכון ירושלים. כן הובא "תוס' טוך" בשיטמ"ק זבחים עד דף יג ע"ב. ועדיין נשתתרו בגליונות כת"י של התוס' של רבינו, "גליון התוס" לרבינו, על כל המסכתות הנ"ל. והלקם הקטן (שבת יבמות ב"ק וחולין) נדפס ע"י רמ"י בלוי בספריו.

11 כמ"ש בלקט ישר ח"ב עמ' 39.

12 עירובין יח ע"ב (בתוס' ישנים שהן גליון התוס' לרבינו עיין לעיל הע' 10), כתובות לט ע"ב, ב"מ קטז ע"א, ב"ב נב ע"א, שבועות מ ע"ב, חולין מז ע"ב. ובשיטמ"ק חולין מד ע"ב, בתוך קטע של גליון התוס' של רבינו, "מפי מורי דודי ה"ר חזקיה זצ"ל". ובתוס' ב"ב מד ע"ב "הקשה מהר"ר חזקיהו", וכ"ה בהגהות אשרי שם סי' ג בשם מהרי"ח (וכ"ה בכת"י פראג שם סי' תתקמ). וראה עוד ליד הע' 26.

13 עד פרק י. ומשם ואילך לא כתב רבינו, וגם בכת"י פפד"מ ופסקי ר' מגדל ליתא משם ואילך (ולהדיא כתב הסופר בכת"י פפד"מ "עד כאן חיבר ה"ר חזקיהו זצ"ל ועד כאן לשונו ממש"). גם הגהות אשרי מסתיימות שם, כיון שבמסכת שבת מקורן היחיד הוא מהרי"ח.

14 על ד' פרקים ראשונים ופרק כיצד צולין בלבד, ושאר המסכת אין בה נפק"מ למעשה. פרק ערבי פסחים אף שנוגע למעשה אין בכת"י פראג, וכנראה מעולם לא נכתב, כמו שמוכח בהגהות אשרי מכת"י שנדפסו בש"ס עזר והדר, שבארבעת הפרקים הראשונים הביאו לרוב מפסקי מהרי"ח ובפרק ערבי פסחים כמעט לא צוטט, ותחתיו הביאו מ'פרישת מהר"א" (ורק ג' פעמים [אותיות סה סח פח] נמצאים שם קטעים החתומים "מהרי"ח", אך אינם בסגנון מהרי"ח וכנראה החתימה היא ט"ס, ובסימן הראשון שם [אות סה] תתוס "מפרי" כ"ה בכת"י ובש"ס עזר והדר בטעות 'מפרי' [מהרי"ח] והוא טעות סופר בכת"י וצ"ל "מפרישת מהר"א", והכוונה לתוס' טוך ואף שאינו נדפס שם אפשר שהיה בגליונות התוס' טוך). אולם בקטע הגניזה הנזכר בסמוך יש קטע אחד לתחילת ערבי פסחים וצ"ע.

אמת ליעקב – ספר במדבר*

לפרשת במדבר

[ענין ספרי יחוסיין להשראת השכינה]

במדרש ילקוט (במדבר תרפ"ד), "בשעה שקיבלו ישראל את התורה נתקנאו בהן אומות העולם ואמרו מה ראו להתקרב אילו יותר, סתם הקב"ה את פיהן ואמר הביאו לי ספר יוחסין כדרך שהביאו בניי", ע"כ.

וזה תמוה, האיך תלוי קבלתן בזה, הלא קי"ל (הוריות יג ע"א) "ממזר ת"ח קודם לכה"ג עם הארץ". וי"ל ע"פ מה דאיתא במדרש פ' תרומה (שמור"ר לג, א) "ויקחו לי תרומה, משל למלך שהיתה לו בת יחידה כו' א"ל בתי שנתתי לך לא אוכל לפרוש ממנה כו' כך אמר הקב"ה לישראל נתתי לכם התורה לפרוש ממנה איני יכול אלא כל מקום שאתם הולכים עשו לי בית דירה שאדור בתוכם" כו'.

יצא מזה, למי שהקב"ה נתן התורה צריך ג"כ לדור בתוכם. וידוע שאין השכינה שורה אלא על משפחה מיוחסת¹ והשתא אתי שפיר, שאומות העולם נתקנאו בישראל שנתן להם התורה סתם פיהם כו' כי אין השכינה שורה אלא על מיוחסין כו', וק"ל.

[סמיכות פרשת במדבר לפרשת תמורה]

איתא במדרש והובא בספר זרע ברוך שני בפ' במדבר² וז"ל "למה נסמכה פרשה זו של חומש הפקודים לפרשת תמורה, ללמדך מה הקב"ה הוא יחיד ואין לו תמורה כו' כך לא ימיר ישראל

* המשך מירושתנו ספר שישי תשע"ב, ספר שביעי תשע"ד וספר שמיני תשע"ה. ראה שם בספר שישי במבוא על המחבר ועל החיבור. וכבר אמור שם: כל התוספות בתוך הדברים, הן בסוגריים עגולים והן במרובעים, כולן נוספו ע"י המערכת. המוסגר בסוגריים משוננים, נמצא במקור והינו הערות התלמיד המעתיק – רבי משה מנהיים. כדרכם של מחברי אותה תקופה, אין ציטוטי המקורות מדוייקים ומלאים, אלא רק זהים בתוכנם (אך גם כשאינם מדוייקים סומנו במרכאות לנוחות המעיין). סימני הפיסוק וכתורות המשנה לא יצאו מידי המחבר. 1 ראה במדבר רבה ט, ז: "ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן אומר, מנין שאותם היוצאים למלחמה צריכין שלא יהיו בנייהם ממזרים... שכן כתי' לא יבא ממזר וגו' לא יבא פצוע וגו' לא יבא עמוני וגו' לא תתעב אדומי מה כתיב בתריה כי תצא מחנה על אויבך וגו' לכך כתיב והיה מחנך קדוש וגו' שלא יהיה בנייהם ממזרים ולא נולדים שלא בקדושה לפי שאין הקדוש ברוך הוא מיחד שמו עליהם ואינו מסייעם במלחמה כן אמר הקדוש ברוך הוא לאברהם אבינו ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריך לאותו זרע שיהיה מיוחס אחריו לך אתן את הארץ מגוריך לאחוזת עולם ואהיה להם לאלהים אבל ממזרים שאינן מיוחסין אחריו שאינן ניכרין אבות שלהם לא אהיה לו לאלהים שאיני מיחד שמי עליו ולא אתן לו חלק בארץ". וראה עוד רש"י במדבר כו, ה. 2 לא נמצא שם, אלא בפרשת יתרו (בפ' יתרו נדפס 'שני' לפני 'ראשון'). מדרש זה הובא גם ברבינו בחיי כאן, במדבר א, א, ד"ה באחד לחודש.

מצודתו של ה'ערוך לנר' פרוסה לסורינאם

במסגרת השלמת כתיבת תולדות זקננו, מהור"ר הרב משה לעווענשטיין זצ"ל, רבה הראשי של פאראמאריבא [סורינאם], הקרה ה' לפנינו מסמך מעניין, מקולמוסו של ה'ערוך לנר' זצ"ל, אשר שמחים אנו להגיש כיום לפני ציבור קוראינו היקרים.

היהודים הראשונים שהתיישבו בסורינאם שלחוף הים הקריבי, היו אנוסים מספרד ופורטוגל. יותר מאוחר הגיעו לשם יהודי הולנד שפיתחו בה קהילה המבוססת על מנהגי יהדות הולנד.¹ בהיותה קהילה רחוקה מקהילות האם באירופה, נותרה זמן רב ללא מנהיג רוחני מתאים. מכתב הערוך לנר על מהותו של האיש הנדון במאמרנו, נכתב ונשלח עשרים שנה טרם בואו של מהור"ר הרב משה לעווענשטיין², על מנת לכהן כרב הראשי הראשון של האזור בשנת תר"כ. בשנת ת"ר הגיע לסורינאם אדם מסוכן רוחנית בשם בנימין כהן - קארילון (B. C. Carillon). בהשראת כתבים של אמונות הזרות לעם היהודי, אשר חקקו בכתביהם ש'אין נביא בעיר³, עזב את הולנד מולדתו והגיע ליבשת אמריקה הדרומית, שם החל לזרוע זרעים

1 רובם ישבו בברזיל וחלקם ישבו בסורינאם שנחשבה בעבר לחלק מצפון ברזיל. היהודים שהגיעו לדרום אמריקה העדיפו את השלטון ההולנדי שאהד את היהודים ונתן להם יותר זכויות מאשר הספרדים והפורטוגזים. יהודים מהולנד ואיטליה ישבו בפרמריבו הבירה במאה ה-17. ההולנדים נתנו זכויות ליהודים ולכן הם העדיפו את שטחי שלטונה ובכך נמלטו מהאינקוויזיציה ששלטה בשאר שטחי דרום אמריקה. בשנת ת"ד (1644) הגיעו גלים המוניים של יהודים יוצאי ספרד ופורטוגל וכן יהודים אנוסים מברזיל מהשטחים שהיו בשליטת הולנד ואשר נכבשו על ידי פורטוגל. היהודים פיתחו לעצמם אזור אוטונומי בשם "וידן סוואנה" [אזורי מרעה יהודיים], ובו פיתחו יישוב בשם "וידן דורף" [כפר היהודים] אשר היה יישוב משגשג שנעזב בשנת תקצ"ב (1832).

2 ראה עליו בחוברת: 'וכארי יתנשא', ירושלים, הוצאת המשפחה, תשס"א (להלן: וכארי יתנשא). סמסון, אחד ממאמריו על מהור"ר הרב משה לעווענשטיין זצ"ל, רבה של פרמריבו (בירת סורינאם) (Samson Ph. in: Nieuwe Israëlitisch Weekblad, 30 Oktober 1959 / 28 Tishrie 5720, . A., Opperrabbijn te Paramaribo - בקורת על ספרו של (Driehoek, 1959), כותב על ספרו של מאיר: "...בעבודתו של מאיר חסר לי ניתוח תולדות יהדות סורינאם באותה תקופה ובפרט תשובה על השאלה בדבר סיבותיה, שבשתי הקהילות אשר היו במקורם נאמנות לתורה מסיני, צצה דרישה לרפורמה, כפי שנובע מהצעותיהם של מועצת הקהילה. האם הייתה השפעה חיצונית ואם כן באיזו מידה? - בפרסום המסמך הנוכחי, יש משום תשובה, ולו חלקית בלבד, על שאלתו של סמסון.

3 קארילון, בניגוד לדעתם של רוב יהודי הולנד באותה תקופה, היה הראשון אשר פרץ פרץ, כאשר במעמד חגיגות המאתיים של בית הכנסת של הקהילה האשכנזית בעיר אוטרקט, דרש בהולנדית (ב-12 ליוני 1836, ראה: Utrechtsche Courant, 20 Junij 1836) בתוככי בבית הכנסת, בעוד, שכפי שהיה מקובל בהולנד עד לאותם הימים, ניתנו הדרשות שבבית הכנסת בידיש. רוב מאזיניו היו נוכרים, כי רוב היהודים חברי הקהילה,

אגרות רבי נחמן נתן קורונל לרבי עזריאל הילדסהיימר [ב]

בירושתנו ספר שמיני (תשע"ה), עמ' ע-פז, פורסמו שש אגרות מאת רבי נחמן נתן קורונל שנשלחו לרבי עזריאל הילדסהיימר (אחת מהן לד"ר זליגמן מאיר). האגרות עוסקות בקשייו הכלכליים, מחלת אשתו, ובעיקר שאיפתו להוציא לאור כתבים קדמונים שברשותו, ומשולבות בדברי תורה.

פרטים נוספים ראה במבוא למאמר שם ובהערות. פרטים שנשנו שם בארוכה, הובאו כאן בקצרה.

לאחר פרסום האגרות הללו, מתוך עזבונו של רבי עזריאל הילדסהיימר, נמצאה אגרת נוספת באותו ענין, והיא מתפרסמת בזה. (זמנה הכרונולוגי של אגרת זו, הוא בין אגרת ד לאגרת ה שבמאמר שם).

כמו האגרות הקודמות, גם אגרת זו, נמסרה באדיבות חבר המערכת, נינו, מאיר הילדסהיימר, שגם הפעם שם עינו לטובה על אופן עריכתה והתקנתה לדפוס, והארותיו היו לעיניים.

ב"ה פעה"ק ירושלים ת"ו ל"ב למ"טמונים¹ תר"ם קרן צדיק

ישאו הרים שלום וגבעות ברכה למעלת כבוד הרב הגאון הגדול המפורסם בהדרו בכל קצו
ארץ כש"ת כמוהר"ר עזריאל הילדסהיימר נ"י הגאב"ד דכולל עדת ישרון בקמ"ר² ברלין יע"א.

אחדש"ת³ כדת וכהלכה ליראי ה' ולחושבי שמו ע"ש⁴ מר גיסו הן גביר היקר גוסטיף הירש⁵
ע"ש כל ב"ב וע"ש האחים היקרים הנעימים אשר לא יפרדו כה"ר בנימין⁶ נ"י וכה"ר אהרן

¹ י"ז אייר.

² = בקרית מלך רב.

³ = אחר דרישת שלום תורתו.

⁴ = עם שלום.

⁵ אח אשת רע"ה. מרדכי גומפרט (בלועזית: גוסטב) הירש (מרדכי בן מהור"ר אהרן הלוי). נולד כ"ט בכסלו תקפ"ג בהלברשטאט. נפטר ט"ז אייר תרנ"ח בברלין. רנ"ק דורש בשלומו בסוף אחת האגרות שהתפרסמו בירושתנו ספר שמיני, ראה שם עמ' פ.

⁶ בן ר' יוסף - אחיו של גוסטב-מרדכי הירש, ואחיינו של רע"ה. נולד ז' באלול ת"ר, למד אצל רע"ה באייזנשטאט, אחר עבד בפירמה המשפחתית 'אהרן הירש את בנו'. בשנת תרכ"ד נשא את בת רבי צבי בנימין אויערבך בעל 'נחל אשכול'. מראשי איגוד הקהילות בגרמניה, התעניין בישוב היהודי בארץ ישראל. נפטר י"ג באייר תרע"א.

תערוכת לחמניות שנילושו בחלב טריפה*

שאלה

אופה יהודי לש ביום אחד עיסות ללחמניות הרבה ונתן בתוכם חלב מג' כלים, ובצהריים בעצם היום ההוא אחר כלות האפיה נשחטה הבהמה אשר חלבה היה בתוך אחד מהכלים ונמצאת טרפה, והשוחט הלך בדרך ולא נודע אנה, ומעתה השאלה הלחמניות מותרות או לא.

תשובה

גרסינן במשנה חולין פרק כל הבשר דף קט"ז ע"ב "כשרה שינקה מן הטריפה קיבתה אסורה", ואע"פ דאין אנו פסקינן כהאי מתניתין משום דחלב הנמצא בקיבה כפירשא בעלמא הוא מ"מ שמעינן מינה דחלב טריפה שאינה בקיבה אסורה כבשר הבהמה עצמה, ומכאן הדין ביו"ד סימן פ"א ס"א חלב בהמה וחיה טמאה או טריפה וכו' אסורים כבשרה.

וכתבו התוספות פ"ק דחולין דף י"א ע"א בד"ה אתיא מפרה אדומה וז"ל וא"ת כיון דפרה בת ב' שנים דילמא היינו משום דאוקמה אחזקה שאינה טרפה למ"ד טרפה אינה חיה וכו' וי"ל דכל חזקה שלא נתבררה ולא נודעה אפי' שעה אחת לא אזלינן בתרה, ויש ללמוד מתוך כך הלכה למעשה דאם עשו גבינות מכמה בהמות ואח"כ נשחטה האחת ונמצאת טרפה שכולן אסורות שאין לנו להעמיד פרה בחזקתה ולומר השתא הוא דנטרפה, מיהו בטרפה מחמת שהריאה היא סרוכה דאם היינו בקיאיין לבדוק אפשר שהיה לה היתר אין לאסור דהו"ל ס"ס ספק טריפה ספק אינה טריפה ואת"ל טרפה אימור דאח"כ נטרפה. עכ"ל.

והר"ן מביא דברי התוספות, ומפרש דבריו באר היטב וז"ל ואיכא למידק דילמא טעמא דפרה משום דאיכא רובא וחזקה דהא פרה בת ב' שנים היא וקיי"ל דטרפה אינה חיה י"ב חודש הילכך כיון שחיתה שתי שנים איגלי מילתא למפרע דלאו טרפה הוית ואוקמה אחזקה וארובא

* רבי שמואל יהודה בן רבי שמעון עזריה הירש, נולד באמסטרדם ביום כ' בתשרי תרל"ג. משפחת הירש, משפחת רבנים הולנדית ידועה שהצמיחה מתוכה כמה מחשובי הרבנים בהולנד בשנות הת"ר, גם הוא נסמך לרבנות בידי מורו רבו רבי יוסף צבי הלוי דינר אב"ד אמסטרדם, ובשנת תרס"ב נתמנה לרב ואב"ד זואלע ומחוז אובראייסל, שבהולנד. במשך ארבעים שנה ניהל ביד רמה את כל עניני הרבנות והעמיד דת על תילה. וכן נתן את ידו לייסוד ארגון 'אגודת ישראל' בהולנד, ועמד בראשות הסניף המקומי במדינתו. זאת מלבד היותו רב פעלים לתורה ולתעודה במדינתו ובכל קצוות תבל.

ותולדותיו ומדברי תורתו התפרסמו ע"י נכדו הרב שמואל יהודה כלטוב, בחוברת 'שמואל בקוראי שמו', (מהד' מורחבת ומתוקנת, שבט תשע"ג), הנשלחת לכל המעוניין בפניה לכתובת דוא"ל: monoline@inter.net.il התשובה שלפנינו, נמסרה מספירת הרוזנטליאנה באמסטרדם (Bibliotheca Rosenthaliana, Special Collections of the University of Amsterdam). ומתפרסמת באדיבותם ובאדיבות המשפחה. על תשובה זו אין מופיע תאריך כתיבתה, אך היא נכתבה לפני תרע"א, זאת לפי החתימה "בן כ"ה שמעון עזריה". בשנת תרע"א הוכתר אביו בתואר "מורנו" ומאז החל לחתום "בן מו"ה שמעון עזריה".

אם מוהל חייב להעדר מביתו ביו"ט של פסח כדי למול

הג"ר רבי יצחק פריידנבורג (ורעדנבורג) זצ"ל הי"ד, מגזע תרשישים, תלמיד חכם מופלג, מרבה פעלים לתורה ועבודה, ועומד על משמרת היהדות. דמות של "אב בחכמה ורך בשנים" אשר כל ט"ל שנותיו היו שוים לטובה, עמוסים בעשיה למען ה' ותורתו, שנגרעו באיכם בשנות הזעם של יהדות אירופה, בעלותו על המוקד עם אשתו וארבעת ילדיו. תנצב"ה.

בפרסום התשובה שלפנינו, יחד עם מעט מזעיר "ואלה תולדות יצחק" נקיים את הפסוק: "ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם אתן לו אשר לא יכרת".
התשובה שלפנינו נכתבה על ידו בהיותו בן עשרים ושש (!), ונמסרה על ידו יחד עם עוד שלוש תשובות הלכתיות לראשי בית המדרש לרבנים באמסטרדם, לצורך קבלת תואר "מורנו הרב", דהיינו סמיכה להוראה.

החומר נמסר לפרסום באדיבות ספריית הרוזנטליאנה באמסטרדם - "Bibliotheca Rosenthaliana, Special Collections of the University of Amsterdam מהארכיב של הקהילה היהודית - 1708-1965, המצוי בספרייה. ואנו מודים להם על רשותם.

ואלה תולדות יצחק:

רבי יצחק פריידנבורג (ורעדנבורג) הי"ד, נולד בהולנד בשנת תרס"ה, לאביו רבי יואל זצ"ל ולאמו מרת אסתר ע"ה נכדתו של רבי יצחק דוב במברגר רבה של ווירצבורג. האב רבי יואל פריידנבורג, היה מחשובי הרבנים בהולנד וכיהן כרב ראשי בכמה מחוזות. היה פעיל מאד ב'אגודת ישראל' ההולנדית ועמד בראש 'קרן התורה' בהולנד, שעסקה בגיוס תרומות למען החזקת הישיבות שבמזרח אירופה.
בצעירותו למד בבית המדרש לרבנים באמסטרדם, (מיסודה של ישיבת 'סעדת בחורים' שהוקמה ע"י רבה של אמ"ד רבי אריה לייב ווונשטאם זצ"ל, אביו של בעל 'בנין אריאל'). בתקופה זו עמד בראשות ביהמ"ד רבי אריה ליב וואגנער זצ"ל. לאחר מכן, גלה למקום תורה לעיר טירנא שבהונגריה, שם קיבל דרכי תורה והליכות חיים מרבו רבי שמואל דוד אונגר זצ"ל, לימים ראש הישיבה והרב דנייטרא. בהגיעו לפרקו נשא לאשה את בתו של רבי שמואל יהודה הירש זצ"ל, אף הוא מחשובי רבני הולנד, שכיהן כרבו של מחוז אובראיסל והעיר זוולה. (תשובה ממנו מתפרסמת בקובץ זה).

בהמשך נתמנה לדיין בבית הדין דק"ק אמסטרדם, והיה מעורב בענייני שמירת התורה והמצוות. אנקדוטה מעניינת מסופרת בהקשר לזה, שמחמת היותו בכור, היה מתענה בכל ערב פסח 'תענית בכורים' בשלימות עד ליל הסדר. משום שעקב העבודה הרבה שהייתה מוטלת עליו, לדאוג שהמאפיות שבבעלות יהודית יושבתו לקראת חג הפסח, לא נותר לו זמן להשתתף בסיום מסכת ולהיפטר מהתענית. אף שהיה מעורה היטב בהווייה ההולנדית, שמר בקפידא על אורחות החיים שקיבל אצל רבו בטיירוני, והתואר שנלווה אליו תמיד היה "תלמיד הרב אונגר מטיירוני". הוא גידל זקן ארוך, שלא כמנהג המקום. נהג בהנהגות קדושה למרות שהיו חריגות במקומו אף בקרב רבנים גדולים, למרות שזה גרם פעם אחר פעם שלא יתמנה לתפקיד 'רב ראשי', עקב התנגדות של גורמים מודרניים שלא ראו זאת בעין יפה.

בד בבד היה ממורי דרכו של הנוער הדתי בהולנד, הוא ניהל את סניף 'צעירי אגודת ישראל' בהולנד, ופעל בכל המרץ לקרב את בני הנוער לערכי התורה והמצוות. במסגרת זו הוציא לאור בשנת תרצ"ג סידור עם פירוש בשפה ההולנדית מתחת לכל מילה ממילות התפילה במקביל. רבי בנימין זאב יעקבזון זצ"ל כותב על רשמיו בביקורו באמסטרדם באותם ימים: "הנוער הלך את דרכו קוממיות, מדריכיו היו אנשי קומה כמו רבי יצחק פריידנבורג, תלמידו של הרש"ד אונגר זצ"ל מטירנא, ומאוחר יותר דיין באמסטרדם, ואתו עמו... כולם היו אנשים שלמים, העושים רצון קונם באימה וביראה". (אשא דעי למרחוק, עמ' קעב).

כמו כן סייע למגביות שהתקיימו בהולנד עבור כל ענייני היהדות. כדוגמא לדבר נציין שרבי יצחק גרשטנקורן ז"ל מייסד העיר בני ברק, מספר בזכרונותיו על שהייתו באמסטרדם בשנת תרצ"ב לגיוס תרומות לצורך ביסוסה של 'בני ברק' - המושבה החדשה שהקים בא"י, ומציין במיוחד את סיועו של הרב פריידנבורג הצעיר, שהיטה שכס לסייע לו גם כאשר רבים אחרים השתמטו מכך.

בימי הזעם אשר עברו על יהודי אירופה ובכללם יהודי הולנד, נשלחו רבי יצחק ומשפחתו, למחנה ווסטרבורק שבמזרח הולנד, אשר שימש כעין תחנת מעבר למחנות ההשמדה בפולין. שם במחנה נפטר בנו התינוק שמואל יהודה הי"ד (שנקרא על שם הסבא הרש"י הירש זצ"ל שנפטר שנתיים קודם לכן) ונקבר שם, והוא היחיד מכל בני המשפחה שזכה להקבר בקבר ישראל.

בשהותם שם התהווה פתח להצלתם ע"י הסדר שנעשה בין הגרמנים ימ"ש לאנגלים. ההסדר היה שהגרמנים יאפשרו ליהודים שיש בידם אישור כניסה (סרטיפיקט) לארץ ישראל - לצאת מארצות הכיבוש, ותמורת זאת האנגלים יתירו לאזרחים גרמניים השוהים בארץ ישראל לחזור לגרמניה. בעקבות כך נעשתה שתדלנות רבה להשגת סרטיפיקטים באמצעות 'אגודת ישראל' בארץ. בארכיון הוועה"פ של אגו"י בתל אביב מצוי מכתב ששלח סגן הקונסול ההולנדי בתל אביב מר ש. ח. דה-בער ז"ל, שבהיותו בהולנד נמנה על חברי 'אגודת ישראל', מכתב דחוף ליו"ר אגודת ישראל הרב יצחק מאיר לוי ז"ל. במכתב הוא מונה את ראשי הרבנים והעסקנים של האגודה בהולנד, ומבקש שישלחו עבורם מהסרטיפיקטים שמיועדים להולנד. בראש הרשימה מופיעים רבי יצחק פריידנבורג זצ"ל, חמותו הרבנית הירש ע"ה, רבי צדוק טל זצ"ל ועוד.

ואכן, הסרטיפיקטים המיוחלים נשלחו, ובינתיים נערכה במחנה רשימה של היהודים שהוכיחו שנשלח עבורם סרטיפיקט. רשימה זו כונתה "רשימת פלשטינה", והרשומים בה לא נשלחו בינתיים למחנות ההשמדה. אך יום אחד, יום שבעה עשר בתמוז תש"ג, החליט מפקד המחנה להתעלם מכל הסיכום ולשלוח למחנות ההשמדה את כל רשומי הרשימה.

רבי יהושע נויבירט זצ"ל בעל 'שמירת שבת כהלכתה', שהיה אף הוא באותו הזמן במחנה ווסטרבורק, כתב שלוש שנים לאחר מכן, בשנת תש"ו, מכתב להוריו, בו הוא מספר על תחושותיו וזכרונותיו בליל י"ז בתמוז, וכה הוא כותב בתוך הדברים: "בלילה זה חטפו מאיתנו את הטובים שבחבורה בהולנד, הרב ורדנבורג, הרב דה-יונג... כמעט כל הרבנים יוצאי אשכנז... ויי, לא ניתן לספור מי ומי הלכו מאיתנו אז, רחל מבכה על בניה מיאנה להנחם על בניה כי איננו". (הופיע בקובץ 'המעייץ', גליון 207).

רבי יצחק וכל משפחתו, יחד עם עוד קבוצה מובחרת מיהודי הולנד נשלחו למחנה ההשמדה סוביבור ונספו שם ביום כ' בתמוז תש"ג. ה' יקום דמם.

חתימת ידו של רבי יצחק פריידנבורג

שאלה: בן כרך שיש לו אשה שאינה בקיאה כ"כ בטיב התפילות וגם לו שני בנים כבן תשע ועשר, נקרא בערב פסח שהוא ערב שבת לכפר קטן למול שם, וגם הוגד לו שרק בו בחר בעל הברית ולא בזולתו לעשות המצוה. ועוד כתבו לו, שאם לא יבוא אזי לא יוכלו בני הכפר להתפלל בצבור. והנה ידוע להמוהל שבעל הברית אשר ביתו נבנה מעבר לנהר באופן שמן הנמנע לבא אל בית התפלה אם לא ע"י מעברתא, אינו מן המהדרין בעניני כשרות, וסניף לזה שאשתו כעת בהיותה בחדר משכבה איננה יכולה לשום עין פקחת על עסקי הבית. אמנם אין לו (ורק לו לבדו בלי בני ביתו) מקום ללון אצל איש אחר מבני הכפר. ואשתו של מוהל באשר שמעה מה נשאל¹ מבעלה, אמרה לו שמפני עיכובים שונים אינה רוצה ללכת למשך ימים הראשונים של יו"ט אצל אחד מרעיהם. ועתה בא המוהל לפנינו בצהרים של ער"פ ושאלתו בידו אם מותר לו ללכת אל הכפר או לא.

תשובה: מלשון השאלה משמע שאין כאן שום תקנה שימול את הילד בזמנו ושג"כ לא יבטל את הסדר בביתו ושמחת יו"ט עם אשתו ובניו ותפלה בציבור וקה"ת בעירו כדרכו בקדש, ושלא יכנס לתוך חשש איסור ע"י שהכפר הוא בתוך תחומה של עיר שדר שם המוהל או ע"י עירוב תחומין, שאם היה כן, אינו צריך לפנים שבלי אכסניא בכפר יכול לילך אחר התפלה בציבור ואחרי אכלו בביתו ואחרי שתה, אל הכפר ולשוב קודם הסדר השני, רק שאז יהיה צריך לשלוח את מכשיריו וקצת אוכלין שיאכל שם לסעודת ברית מילה ולסעודה שלישית ע"י גוי בע"ש. ואע"ג שצריך לחתום (חדא כדי שיכיר שהם מאכליו, וגם כדי שכלי המילה והאיספלנית שתיקן מבעו"י לא יגעו לד"א ויגרמו ח"ו סכנה לרך הנימול), הנה אין שם איסור להתיר חותמים בשבת, דהא כתב הטור בס"י שיי"ד וז"ל "חותמות שבכלים שהכיסוי שלהם קשור בהם בחבל יכול להתירו ולחתמו בסכין", עכ"ל. הנה מצד זה אין כאן מניעה. אמנם כל זה אם המילה תהיה ביו"ט ראשון שהוא ש"ק, אבל לכאורה נראה שבי"ט שני שלאחר השבת א"א ע"י עירוב. אמנם נראה מש"ע ס' תט"ז, שאף ליי"ט שני יכול לערב בעי"ט ובפי' איתא ס' ארחות חיים שם ס"ק ב' בשם ס' בי"ע לעירובין דף ל"ח בדין עירב מע"ש ליי"ט, שאחר השבת לבד ולא על שבת, דבכה"ג יש להקל, עכ"ל. (ולא ראיתי דבר זה במקומו), אלא אף ליי"ט שני אין בזה עיכוב.

¹ = נתבקש, נדרש.

אמנם אם היה כן, הנה נפלה כל השאלה ארצה. אלא וודאי כוונת השאלה שא"א באופן כזה, דהא הסברא להתיר איסור תחומין לצורך מילה, נדחית בשתי ידיים בשו"ת יהודה יעלה חא"ח סי' צ"ב, דשם נתן המתיר טעם לפגם מפני שאין זו שמחה ועונג יו"ט להניח ביי"ט אשתו ובניו לבדם, עכ"ל. ומעתה אם ילך, יש שם ביטול מצוות וחששי איסור. והן: א' ביטול מצוות הגדה. ב' ביטול מצוות שמחת יו"ט. ג' חשש איסור חמץ בפסח. ד' או איסור הפלגה בספינה או ביטול תפלה בציבור וקריאת התורה. ונבארם כסדר הזה לידע אם יש בזה איסור אם יעזוב את ביתו וילך אל הכפר לקיים מצוות מילה.

א : מצות הגדה

מצות הגדה בלילי פסחים דאורייתא הוא כדמוכח ברמב"ם פ"ז מהל' חמץ ומצה הל' א'. ואף הנשים חייבות בקצת מצוות של לילי פסחים דגרסינן בפסחים מ"ג, כל שישנו בכל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה והני נשי אע"ג דאכילת מצה מ"ע שהזמן גרמא היא חייבות בה מן התורה מטעם זה. ואיתא (שם דף ק"ח) "נשים חייבות בד' כוסות שאף הן היו באותו הנס". ולכאורה משמע מדברי התוס' ד"ה שאף (שם) דלא חייבו חכמים את הנשים מטעם זה אלא במילי דרבנן, וא"כ מצות הגדה שהיא מדאורייתא לא תחול על הנשים. אמנם הגחיד"א בברכ"י חא"ח סי' תע"ג אות ט"ו, הוכיח מתוס' במגילה דף ד' (ד"ה שאף) שגם בדאורייתא אמרינן שאף הן כו', אלמא גם לשיטת התוס' אינו מוחלט שפטורות הן, גם מלישנא דטוש"ע סי' תע"ב סי' י"ד מוכיח שהנשים חייבות בהגדה (יעו"ש באורך), ואף לדברי הרב בית דוד סי' רנ"ו שהביא שם ושהשיג עליו, אע"ג דלדין נשים פטורות ממצות הגדה מ"מ מצוה על האנשים להגיד להן בלילי פסחים. - והנה אשתו של המוהל בעצמה אינה יכולה לסדר ההגדה, דהא אינה בקיאה כ"כ בטיב התפילות ולכה"פ מצוה עליו לספר לה ביציאת מצרים ביום ההוא, זה יהיה לו עיכוב אחד מלצאת מעירו.

ועוד מקרא מלא הוא "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר" כו', וכ' הרמב"ם שם הל' ב' "מצוה להודיע לבניו שנא' והגדת לבנך" כו'. ונלע"ד שאין זו מצוה דאורייתא דווקא דהא בהל' א' מתחיל וז"ל מצות עשה של תורה כו' ומייתי מזכור את היום הזה. וגם שאר פוסקים לא הביאו מצוה זו בנוגע לבנים בפ"ע. ועוד בקידושין בסוגיא דמצוות הבן על האב לא מנה בתוכם מצות הגדה. אבל עכ"פ משום מצות חינוך שהיא מדרבנן איכא. ואמרינן בעלמא קטן שהגיע לחינוך הוה מבן ט' שנים ואילך וזה מתקיים בנ"ד. ועוד הא כתב החק יעקב סי' תע"ב סי' כ"ז, דלענין סדר הוה הגיע לחינוך בבן ה' וז' כמו בסוכה.

אבל י"ל דהא בברכות ב' אמתני' דנשים וקטנים פטורין מק"ש כתב רש"י ז"ל דקטן אפי' הגיע לחינוך פטור מק"ש דהא אינו מצוי תמיד אצלו כשהגיע זמן ק"ש אלמא אין מצות חינוך אלא היכא דאפשר וכאן לא יהא מצוי אצל בנו אם ילך ויהא פטור מחינוך. ועוד אפי' את"ל והגדת לבנך דווקא דאורייתא היא, מ"מ לא גרע מתלמוד תורה (וכ"ש אם לא יהא אלא משום חינוך), ובזה כ"ע מודי שאפשר ע"י שליח. ומוכח מטוש"ע סי' תפ"ד שאפשר שיסדר אדם

מראה מקומות

של הו"ת זה-תיכות גמרות כפירדא

הקיץ דתקפה לפ"ק

הו"ת היה בכ"מ דף פ ע"ג וע"כ סוג דתקפה לתן
 לזה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב ובכ"ב דף ק"ה סג' ומרחץ
 כבצרה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך על חב' השבועות מהג"ה
 לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב מתני' ג' דברים וכו' כפ' נשא
 גם שייך לזה סכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"י כפ' כבעלתך - אלה לך יקרח
 כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' כפ' חוקת - בללך . חגאון
 ביבמות דף ט"ג ע"ג וב' משנ' תלמי' ב"ב . בי"ב המצא' לים -

הלכה ותוספות

להגהלת הו"ת
 מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג
 ב"ב ע"ג

ביאור גדר מצות ביעור חמץ ועונש המבטלה

רבי בנימין זאב וייס זצ"ל נולד בשנת תרס"ה, בעיר עמדין אשר בגרמניה לאביו המפורסם בתורה ויר"ש מוה"ר אהרן וייס זצ"ל, אשר שימש גם כחזן בק"ק זו (בידי בני המשפחה הקלטות מתקופת חזנותו זו). בשנותיו הצעירות עקרה משפחתו לעיר ברעסלוי, ובשנת תרפ"ח שם פעמיו ללמוד תורה בבית המדרש לרבנים בכרלין, בין עמודי ביהמ"ד זה עמד במשך כשלוש שנים.

עודו עול ימים וכבר היתה השפעתו על הדור הצעיר לטובה, וכדברי רבותיו בביהמ"ד לרבנים, רבי יחיאל וינברג רבי יעקב פריימן ורבי שמואל הכהן גרינברג, במכתב הסמיכה שכתבו לו בשנת תרצ"ז: "גם יודעים אנחנו את דרכו ואת הליכותיו בקודש ושאר רוחו וזוהר כשרונו ללמד תועים בינה ולמשוך לב בני הנעורים ולהאיר את עיניהם במאור התורה והמצוה".

מבין שורות כתב הסמיכה ניכרת חביבותו המיוחדת על רבותיו, כשבין יתר שבחיו מעידים עליו: "וגם אנחנו ראינו אותו בהיותו אצלנו עולה הרבה במעלות התורה והיראה ובתשובות שכתב על השאלות הנהוגות בבית מדרשו הראה את רוב ידיעותיו במקצועות הש"ס והפוסקים".

לאחר שלוש שנים גלה למקום תורה במדינת פולין, היא הישיבה הגדולה מיר, ובמשך חמש שנות לימודיו בה המשיך להתגדל בלימוד התורה ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. כאן גם התקרב למשגיח רבי ירוחם ליוואוויץ, וכתלמיד הנאמן לרבו התגדל במידותיו התרומיות.

בחודש אדר תרצ"ו התעטר בסמיכת חכמים ע"י שני הגיסים הגדולים - ראש ישיבת מיר רבו רבי אליעזר יהודה פינקל זצ"ל אשר הפליג בשבחו אותו: "עלה ונתעלה במעלות התורה בחריפות ובקיאות בגפ"ת ובהוראת איסור והיתר", וגיסו רבה של מיר רבי אברהם צבי הירש קמאי זצ"ל, הכותב: "ורב חילו לאורייתא לסלסל ולפלפל בדבריהם הקדושים ולמצוא נתיבות יושר להוראה ובתבונה רבה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא".

גם אצל ידידו מימי הישיבה אשר זכרו אותו תמיד לטובה, הוכר כבעל מחשבה עם רגשי קודש ועדינות הנפש, וכפי שכותב לו ידידו, ראש מתיבתא בישיבת לומז'א שבפולין, רבי יצחק הלוי פיאנטק: "מה מאד נהניתי ממחשבותיך הקדושות. זכורני איך פעם אחת נהנית בהתפעלות הרבה מפסוק ואהבת את ד', לאהוב ד' זהו ליהנות מזיו השכינה, וזהו מעין עולם הבא". ומוסיף להביע מחרשי לבו: "הוה אתה לי תמיד לסמל איש מאמין וגם לסמל עדין הנפש".

בשנת תרצ"ז, נתקבל לאב"ד דק"ק אלטונא והמדינה כממלא מקומו של הרב ד"ר יוסף קרלבוך שעקר אז את רבנותו להמבורג, ובמשך כשנתיים שימש בתפקידו זה בקודש, והצטיין בדרשותיו המקרבות לבבות לדרך התורה והמצוה, כעדות רבי חיים עוזר גרודזנסקי במכתבו משנת "בעזרתך" (תרצ"ט) על "עבודתו עבודת הקודש להשפיע משאר רוחו על עדת ה' ולקרב לבות ישראל לאביהם שבשמים בנועם מדברותיו כיד ה' הטובה עליו". רבי אליעזר יהודה פינקל, ראש ישיבת מיר, במכתבו מאותם ימים, מוסיף להללו, ואף מתנבא על עתידו בכתבו: "הגדיל פעלים חיקר ואיזן וחיזק את חיי היהדות ונטע

נטעי נעמנים על תלמי לב הדור הצעיר הניח חותמו הטהור סביבותיו ועוד צפויה היתה ממנו רב ברכה והצלחה לכל העיר... אי לזאת אחזה כי בכל הסביבה אשר יאיר עלי' משופרי' להיות משפיע לרבים, יביא בה ברכה ברוחב דעתו ועומק תבונתו, ובכח המרץ הנפלא ואהבתו הטהורה אל הבריות יחזק כל לב ויגדיל ויאדיר את התורה והתעודה."

בראשית שנת תרצ"ט עלה במחשבתו לעקור לאמריקה, כשלצורך כך הצטייד במכתב מרבו רא"י פינקל המודיע לרבים על הצלחתו בתפקידו, ומוסיף להעיד על תכונתו המיוחדת כדרשן מצליח: "ופיו ממלל ורברבין בנועם דרכי היראה אשר תעטרינה אותו... ואיתגליא בעוז והדר למשוך לבבות במתק אמריו וחוס רוחו לאהבת הקודש, ולהשפיע באצילותו בענות חן ונעימות". רבי חיים עוזר גרודזנסקי, במכתבו גם הוא מודיע לרבים על פעליו הגדולים, כשהוא מסיים באיחולים: "שיהיה ביכלתו להמשיך בעבודתו עבודת הקודש להשפיע משאר רוחו על עדת ה' ולקרב לבות ישראל לאביהם שבשמים בנועם מדברותיו כיד ה' הטובה עליו ויצליח בכל אשר יפנה".

סובב ממסובב הסיבות ולא עלה בידו חפצו לנסוע לאמריקה, תחת זאת נסע לאנגליה, כשהוא מצטרף כתלמיד מן המניין וכחבר בכולל גייטסהד.

בשנת תש"ז נתקבל כאב"ד קהל עדת ישורון בציריך, שם דרך כוכבו כנואם בחדר עליון, והשפעתו התפשטה על כל היהדות החרדית שבשוויץ. הנהגתו עם בני קהלתו היתה בענימות המידות, כשהוא מחבב ומתחבב על כל מכריו. ועם זאת נהג ברבנותו בתוקף, מבלי להתפעל מרוח הזמן ולא זע כמלוא נימה מדברי השו"ע והפוסקים. עד כי הוכר והוערך ע"י גדולי הרבנים כ'איש על העדה'. בשולי מכתב תודה על תרומתו ל'כולל חזון איש' בבני ברק, הוסיף בעל קהילות יעקב דברי הערכה בכתב ידו, כשהוא מכנהו "מע"כ הרב הגאון המפורסם ערוגת הבושם".

הנהיג את עדתו במשך עשרים וחמש שנים, ובכך נתקיימו בו דברי הכתוב "כ"ה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל". אולם גם לאחר שפרש מרבנותו ט"ו שנים קודם פטירתו, המשיך לשמש כסמל ודוגמא אצל בני הקהלה. אז קבע את מקומו בביהכנ"ס מול מקומו הישן - מקום מושב הרב, ובלט בהתבטלותו כלפי רבה החדש של הקהלה, מבלי להתערב או להביע דעה בשום דבר וענין הנוגע להנהגת הקהל, ועם זאת רוחו הגדולה המשיכה לרחף על בני עדתו.

בשנותיו האחרונות התייסר ביסורים עד שנפטר לבית עולמו ביום ב' באדר תשמ"ז. כהנהגת צניעותו בימי חייו, כך ביקש לאחר פטירתו, ובהתאם לצואתו לא נאמרו עליו דברי הספד בהלויתו. ויהיו הדברים הקצרים שבכאן לעילוי נשמתו ולזכרו הטהור.

במאמר שלפנינו מופיע חלק ההלכה מדרשתו לשבת הגדול תשט"ו. המאמר נערך מתוך רשימת הכנה לדרשה אשר נכתבה על ידו בקיצור רב ובראשי פרקים וציוני נקודות בלבד, ומשום כך הוצרכנו להדיר ולהרחיב את כל השיעור מראשיתו למען ירוץ בו הלומד, ואף שינינו מסדר הדברים וערכנוהו בלשון מקובלת, תוך מאמץ להצמד ככל האפשר לרשימת ההכנה ולהבין את כונת הרב זצ"ל, ומאיתנו משוגה. למען יצא הדבר שלם ומדויק, ובעיקר מחמת חביבות הדברים, ובכדי להכיר לקורא את סגנונו היחודי של הרב שבו ניכרת השפעת סגנון הלימוד הישיביתית, ומתוך שימת לב לנקודות מסוימות שהדגישם, העתקנו בראשית הדברים גם את הרשימה המקורית ככתבה ולשונה ממש.

התודה והברכה, להרב משה צבי פליישמן שיגע ברוב עמל וכשרון, לתת אזנים לתורת הרב"ז ולהעמיד לו זכרון.

וברכת יישר כח לנכדו הרב אהרן וייס מירושלים - ראש מכון מדרש הרז"ה להוצאת כתבי הגאון בדורו רבי זאב וולף הלוי אולסקער מברודי זצ"ל - אשר מסר לידנו את כתב היד ועשה גם מאמץ להשגת כל החומר לצורך כתיבת הביוגרפיה של הרב"ל.

[לשון רשימת הרב המקורית]

שבת הגדול ט"ו

פסחים כא., מתנ', ר"ף ורא"ש אינם גורסים "אף" וטעמם: שלר' י' אשר מצותו בשריפה אפרו מותר, ולחכמים שהוא מן הנקברים אפרו אסור. ועיין תמורה לד. מתנ': אמרו לו אינו מותר לשנות, כי אפרן אסור, אבל הנשרפין אפרן מותר. ולחכמים א"א לגרוס "אף", כי נקברין דייקא. ועיין תוס' תמורה לג.: רמב"ם ג', יא' משם ראייה שגורס "אף", וכן ש"ע א"ח תמ"ה א' (ולא כתוס' כז:): אבל רש"י ותוס' פסקי כר' י' (לשון הטור תמ"ה) והגאונים והרא"ש פסקי כחכמים.

פסחים יב: ר' י' בשריפה, זה שלא בשעת ביעור, אבל בשעת ביעורו השבתתו בכל דבר. ורש"י שם, ור"ת חולק עליו, ועיין שם בתוס' כי יליף מנותר (כז:): ושריפת נותר לאחר איסורו וכו' ועיין טור שם שסיים שלדברי ר' י' אם נשרף לאחר זמן איסורו, שאז מצותו בשריפה לר"ת, אם בשל באפר זה מאכל מותר, שמצותו בשריפה ואפרו מותר, אבל לחכמים, שהוא מן הנקברים, אפרו אסור, ואם בשל בו התבשיל אסור.

הקשה ר' ע"א לפי דברי התוס' (תמורה לג:): שטעם הנשרפין אפרו מותר משום דנעשה מצותו וכל דבר שנעשה מצותו אין מועלין בו, והנקברים אין להם מצוה של קבורה אלא מקברין משום איסור הנאה כדי שלא יבא לידי תקלה, אבל אין כאן שום מצוה של קבורה ולא "נעשה מצותו", ואם כן "תשביתו" מ"ע מן התורה, ר' י' דיליף מנותר סבר שמצוה זו בשריפה וחכמים אמרו שמצוה זו ע"י פירור וכו', ואם כן צריך להיות לחכמים אפרו מותר, כי הלא לחכמים "נעשה מצותו" ג"כ באופן זה, ומה חילוק בין חכמים לר' י' אם בשל באפרו ??

והנה במשנה למלך על הרמב"ם (א', ג') מקשה מדוע לוקין אם קנה או חמצו, הלא לאו הניתק לעשה כדברי הגמ' (פסחים צה., ותוס' כח:): גם דברי שמואל קשה כזאת. -

I החכם צבי מתרץ ע"פ מחלוקת של ר' יוחנן ור' לקיש במכות טו. ולדברי ר' יוחנן שאמר קיימו ולא קיימו, לשיטת הרמב"ם, והלכה כר' יוחנן, א"כ אם קנה או חמצו ולא ביערו בפסח לוקה, כי לא קיימו העשה וגם עשה מעשה, ואם יבער אחר פסח, שאז כבר אין בו לאו, לא יכול לתקן עוד, ולכך לוקה, וכן מוכח מדברי רש"י בלשונו הזהב (צה.) "והשבת כל ימי המועד".

II רע"א תירץ: מכות יד: טו. אמר ר' יוחנן כל לא תעשה שקדמו עשה לוקין וכו' ורש"י שם: שחזר בו, והקשו הקדמונים, הגם ר' יוחנן חזר, ולא מחלק בין לאו שניתק לעשה ולאו שקדמו עשה ואינו

שיטת ראבי"ה בענין דבר שמחזירין אם שכחו בתפילה

*

שירת האדרת והאמונה בשמחת תורה

רבי חיים פריימן זצ"ל, נולד בפרנקפורט שעל המיין, בט"ו סיון תרצ"ב, לאביו החבר ר' ישראל מאיר ז"ל. ולאמו מרת חוה בת רבי אברהם הקשר זצ"ל.

אביו ר' ישראל מאיר, היה בנו של רבי יעקב פריימן זצ"ל, חתן דודו רבי ישראל מאיר פריימן שהיה חתנו של רבי יעקב עטלינגר בעל 'ערוך לנר'. רבי יעקב פריימן שימש כרב בקוניץ, העלישוויא, פוזנא, ובברלין - בה גם הרביץ תורה בבית המדרש לרבנים.

ר' ישראל מאיר, היה ת"ח גדול ורופא, שקבע את עצמו ללימוד תורה בכל עת מצוא. היה רופאם של רבנים גדולים, שבשכרו היה מבקש ביאור בדברי התוספות בהם הוא מתקשה... נפטר בשיבה טובה בגיל תשעים ושש, בערב סוכות תשנ"ד.

בפרוץ השואה נמלטה המשפחה והגיעה לארה"ב. שם למד רבי חיים בישיבת תורה ודעת, ובישיבת חפץ חיים בה קיבל סמיכה מראש הישיבה רבי מנדל זקס זצ"ל. לאחר מכן גויס לצבא האמריקאי במשך שנתיים - בהן הקפיד במסירות נפש על אוכל כשר, בד בבד עם קביעות עיתים לתורה.

בבית הכנסת בו התפלל באמריקה כיהן כרב רבי ישראל זאב סתם, חניך ישיבת קלם (בסוף ימיו בארץ ישראל), שהמליץ לו לעלות וללמוד בישיבת פוניבז' שבבני ברק, בה החל אז לכהן כמשגיח ידיו מקלם - רבי יחזקאל לוינשטיין. ובקיץ תשי"ז נכנס בשעריה של ישיבת פוניבז', כשאינו מש ממקום מושבו בבית המדרש בהתמדה עצומה. אפיזודה מאפיינת, היא גלויה של היכל ישיבת פוניבז' שהופקה באותם הימים, כאשר ההיכל כולו ריק ורק תלמיד אחד בלבד יושב שם - רבי חיים זצ"ל.

הרב מפוניבז' שידך לו את בתה של הגב' מונק, מנהלת בתי אבות שעי"י ישיבת פוניבז'. ביום חתונתו - בר"ח מרחשון תשי"ט - ישב ולמד בהיכל הישיבה עד השעה 4 אחה"צ... ומיום שהקים את ביתו היתה דלת הבית פתוחה בפני כל, כשרעיתו תבלחט"א בטוב ליבה מקבלת מקשיבה ויועצת. סעודות השבת בביתו היו עמוסות באורחים, גם אלה שבכל בית אחר הם בלתי רצויים, אך בביתו קיבלו תחושת אחווה, עד שחלקם קראו את שם משפחתם 'פריימן', כן גידל בביתו במשך השנים עשרות ילדים עוזבים וחולים. הרבה לשוחח בד"ת עם ידידיו הגאונים רבי אברהם גניחובסקי זצ"ל ולהבחיל"ה רבי דב לנדו שליט"א ראש ישיבת סלבודקא, ועם העילוי רבי אהרון יהושע צוקער שליט"א עמו אף למד בחברותא במשך שנים ארוכות כאשר השיחות ביניהם מלוות ב'קודים' של מראי מקומות בלתי מובנים לסובבים. החמיר לעצמו כשיטת הרמב"ם שלא ליטול שכר על תלמוד תורה, ומימיו לא לקח את המלגה הניתנת לאברכי הכולל בפוניבז'. כאשר הכביד עול הפרנסה, פנה ללמד דינים בסמינר הרב וולף בבני ברק, במשך כחמש עשרה שנה. ובעל הקהלות יעקב זצ"ל הורה לנכדו, שעליהן לסמוך על הפסקים שלמדו אצל רבי חיים פריימן ללא עוררין.

באותם ימים חיבר את ספרו הראשון - ספר מקורי וייחודי שראה לנכון להוציא לאור בעקבות שאלות וספקות שראו עיניו, הוא הספר 'הטיפול בתינוק בשבת'. בשנים מאוחרות יותר הוציא לאור קיצור הלכות לשון הרע, והלכות תרומות ומעשרות.

במשך תריסר שנים כיהן כר"מ בשיבה לצעירים 'אור התלמוד' בבני ברק שיסד ידידו ורעו הגאון רבי חיים אלעזר צוובנר זצ"ל. ולאחר מכן, ועד יומו האחרון, עסק בההדרת תורתם של ראשונים. מתוך עמל גדול הוציא מתחת ידו 'תוספתא' על סדר נזיקין קדשים וטהרות, כשהוא משקיע הון ואון רב בעריכה והעיון בסוגיות. כן ההדיר את ספרו של הראב"ד 'כתוב שם'. מלאכה זו, מסורת אבות היא לו, שכן זקנו רבי יעקב, גם הוא ההדיר ספרי ראשונים רבים (בהם: איסור והיתר לרש"י, אמרכל, לקט יושר ועוד). בשנת תשע"ב, רואיין לכה"ע 'יתד נאמן', אך ביקש: "אודה לכם מאד אם תציינו בכתבה שכל אחד יכול למצוא את חלקו בתורה, לו רק ירצה ויחפוץ הוא ישיג כסייעתא דשמיא את מבוקשו" – זו היתה כל מטרתו בהסכמתו לראיון זה, לא פרסום עצמי ולא כבוד, אלא להגדיל תורה ולהאדירה. נתבקש לבית עולמו, ביום כ"ח בתשרי תשע"ה.

שיטת ראבי"ה בענין דבר שמחזירין אם שכחו בתפילה

כתב ראבי"ה בהל' תענית¹: "ועוד נראה לי, שאם לא אמר משיב הרוח ומוריד הגשם, ונזכר בין חתימת מחיה המתים, ועד שלא התחיל באתה קדוש, יאמר משיב הרוח ומוריד הגשם, בלא חתימה, ושוב יאמר אתה קדוש. וכן אם לא אמר ותן טל ומטר, ונזכר קודם שהתחיל בברכה שלאחריה, תקע בשופר, אינו צריך לחזור כלל, כי אם לומר ותן טל ומטר, ולא יותר, ושוב מתחיל תקע בשופר. כדאמרינן בפרק שלשה שאכלו [ברכות מט ע"א], טעה ולא הזכיר של ראש חודש, אומר ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל. ומסקינן, ולא ידענא אם חתם בה, אם לאו. וכיון דספיקא, לא חתמינן מספיקא, דהוי ברכה לבטלה וקעבר משום לא תשא וגו'. ודכוותיה הכא, לא אמרינן חתימה, כיון שלא הוזכר בתלמוד דבר זה. וברוך שנתן וכו', לא שייך הכא למימר, דשאלה היא. ומסקנא התם, לא שנו אלא שלא פתח בהטוב והמטיב, אבל פתח בהטוב והמטיב, חוזר לראש. וכן הכי דינו, אם לא פתח בתפלה בברכה שלאחריה. וכן נמי, גבי יעלה ויבא דתפלה, אם לא פתח במודים, אבל אם פתח במודים חוזר לעבודה, כיון שלא עקר רגליו, ואם עקר רגליו חוזר לראש. ופתח בהטוב והמטיב דומה לעוקר רגליו, דהטוב והמטיב ביבנה תקנוה, ולא דיינינן לה כמו אם רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, דהא פעמים עוקרים אותה, כדאיתא בפרק שלשה שאכלו², הילכך חוזר לראש. קצרו של דבר, לעולם חוזר לראש ברכה שטעה בה, אם לא גמר תפלתו והתחיל ברכה שאחריה. ואם כל אמצעיות חדא ברכתא חשיב להו, בהא פליגי רב הונא ורב אסי, ובדילוג מקצת הברכה, לכולי עלמא, חוזר רק לראש אותה ברכה."

1 סי' תתמו עמ' 591, שורה 10.

2 ברכות דף מו ע"ב.

מנהג הנשים באשכנז לְמֹוד עֶשְׂרוֹן בְּגוּדֵשׁ

א. שנינו במשנה בחלה (פ"א מ"ד) "אלו חייבין במעשרות ופטורין מן החלה האורז והדוחן והפרגים והשומשמיין והקטניות ופחות מחמשת רבעים בתבואה".

מבואר דלחייב עיסה בחלה, שיעורו שיהיה לכה"פ חמשת רבעים [היינו רבעי קבין, ויהיה קב ורבע]. ומקור דין זה נתבאר בגמ' ערובין (פג ע"ב והובא ברש"י בכמה מקומות בש"ס ראה שבת ט ע"א, פסחים מח ע"ב) דהוא מדכתיב בקרא (במדבר טו, כ) "ראשית עריסותיכם", ולמדו שיהיה כעיסת מדבר. ובמין נאמר (שמות טז, לו) "והעומר עשירית האיפה הוא", והוא כדי ללמדנו את שיעור העיסה לחיוב חלה, וכ"ה ברש"י בחומש שם.

וכתב הרא"ש (בפי' המשנה) "היה נראה דה' רבעים יש למוודן בתבואה דכך היתה עיסת מדבר מלא עומר מן היו לוקטים ואח"כ טוחנין בריחיים וראיתי באשכנז שגודשים מידת הקמח לשיעור חלה ותליתי הדבר הזה בשביל שנפח הקמח רב מנפח התבואה וקצת משמע כן לישנא דמתנא' 'ופחות מחמשת רבעים בתבואה' אלמא בתבואה משערינן".

הרי לנו עדותו של הרא"ש שבאשכנז גדשו הקמח, ולהבנתו הוא מחמת שסברו ששיעור עיסת מדבר נמדד בתבואה.

ועפ"י שיטתו זו הקשה הרא"ש לרשב"א (שו"ת הרא"ש כלל ב אות טו) "עוד יבונני מה שראיתי כל רבותי נוהגין שמשערין מדה המחזקת... טפופה או מחוקה, וכיון דמעיסת מדבר ילפינן ומדדו המן בעומר וטחננהו בריחיים מסתמא נתוסף הרבה ג"כ היה לשערו ולהצריך קמח הנטחן מה' רבעים תבואה... ואם יגדשו המידה ניחא טפי כי ספק ברכה לבטלה איכא".

בשאלתו זו גילה לנו שמנהג כל רבותיו אינו כפי המנהג שראה באשכנז, ואעפ"כ העדיף את המנהג על פני דעת רבותיו. ויותר מזה דהטור בהלכות חלה (יו"ד סי' שכד) פסק שהמידה היא בתבואה, והיינו שאף למעשה הכריע כהמנהג.

והנה המעיין בהלכות חלה להרא"ש (סי' ב) יראה בדבריו שינוי לשון, "וראיתי באשכנז הנשים גודשות". וכן העתיקוהו הב"י (שם) בכיאר מקור הטור, והב"ח (ס"ק ו) כתב דפיסקו של הטור הוא מעיקר דינא עפ"י מנהג הנשים דמנהגן תורה הוא ועוד משום ספק ברכה לבטלה.

הרי לנו העדפת הרא"ש והכרעת הטור עפ"י מנהג הנשים באשכנז כנגד דעת רבותיו של הרא"ש.

עדות למנהג זה מצינו גם בדברי רבינו ירוחם תלמידו של הרא"ש ומובא בבדק הבית לב"י (נדפס בב"י המובא להלן) וז"ל "יש מקומות שנוהגות הנשים למדוד מדידת החלה גדושות", ע"כ.

שני נידונים אקטואליים בספר מלמד להועיל

א. הברכה על איינגעמאכטע אתרוגים
ב. איסור אחיזת עשבים לבהמה והתקן גרמא בשבת

הברכה על איינגעמאכטע אתרוגים

הגאון רבי דוד צבי הופמן בספר שאלות ותשובות 'מלמד להועיל' חלק א סימן קיג, מביא עשרים ושלושה דינים קצרים תחת הכותרת: "למען לא יהיה חילוק בפסקי דינים של דיני עדת ישראל, הסכימו יחד לפסוק הני פסקי דינים". בסעיף ח' של הרשימה נאמר: "על איינגעמאכטע אתרוגים, אמר רבי וולף האמבורג בשם הנודע ביהודה, שברך בורא פרי האדמה מפני ספק דהוי כדיעבד, ויוצא גם על פרי העץ".

מה הם איינגעמאכטע אתרוגים? אבי הר"ר שמואל לאיי"ט כתב לי, שהתרגום בגרמנית של 'איינגעמאכטע' הוא: מרקחת. כלומר מרקחת של אתרוגים מבושלים או מטוגנים.

צדדי הספק

השאלה העיקרית היא: מה הם צדדי הספק הקיימים לגבי הברכה של מרקחת או ריבת האתרוגים וכדומה, עד שהוצרכו רבני גרמניה לאמץ את המסורת כיצד בירך עליה רבי יחזקאל לנדא – 'הנודע ביהודה' רבה של העיר פראג - שמספק ברכתה בורא פרי האדמה. לכאורה, אם מדובר שהאתרוגים מרוסקים לגמרי עד שלא רואים את הפרי, הרי זו הלכה רווחת בגמרא ברכות (לח ע"א) ובשולחן ערוך (או"ח סי' רב סעי' ז), שפירות מרוסקים ואין ניכר הפרי ברכתם 'שהכל', ולא בורא פרי העץ, ובודאי לא בורא פרי האדמה! אבל אם הפרי ניכר, ברכת המרקחת היא בורא פרי העץ.

עדויות שברכת מרקחת אתרוגים היא 'העץ'

בספר 'וזאת הברכה' מאת הרב אלכסנדר מנדלבוים, ב'לוח הברכות', מביא בשם ספר 'כף החיים' שברכת אתרוגים מטוגנים או מבושלים בסוכר, היא בורא פרי העץ. הרב מנדלבוים מוסיף שהחידוש בכך, שאע"פ שהאתרוג ניטע לשם מצווה ולא לשם אכילת פירותיו, כיוון שפרי האתרוג הוא עיקר הפרי, מברכים על המרקחת של האתרוגים בורא פרי העץ.

מסופר על "מעשה רב" שהתרחש אצל החזון איש: הביאו לפניו אתרוג שלדעתו היה בחשש מורכב. הוא אמר למקורביו, הרב יחזקאל ברטלר יבל"א והרב דוד פרנקל ז"ל, שהאתרוגים הללו "כשרים ללפתן [אויף קאמפאטן] וברכתך בורא פרי העץ"! (ספר 'זכור לדוד' – ספר זכרון לר' דוד פרנקל, ירושלים תשע"ד, עמ' שלה).

להוציא מליבן של צדוקים

תקנות חז"ל "להוציא מליבן של צדוקים"

ראוי להקדים מש"כ הכוזרי מאמר שלישי פרק סה¹, על ההבדל בין צדוקים ובייתוסים לבין קראים. שהצדוקים והבייתוסים כפרו בעולם הבא, והם המינים שאנו מתפללים על אובדנם. ואילו הקראים, שורשם הוא בזמן ינאי המלך שהרג את החכמים, ונשארה תורה שבכתב בקרן זוית, ודחו את התורה שבעל פה, וכתב עליהם וז"ל, "הקראים הודו בשרשי התורה אך התחכמו בענפים, ויתכן שהגיע מזה הפסד גם אל השרשים, אבל רק מתוך חוסר ידיעה לא בכונה", עכ"ל.

ועוד יש לציין המשנה נדרים (לא ע"א) דהכותים מקיימים תקנת עזרא של אכילת שום בליל שבת², ולא כהקראים שאוסרים עונה בשבת. והסוגיא שם דכותים גירי אמת וכמש"כ המאירי וריעב"ץ שם, וראה מש"כ בזה בס"ד במקרא העדה פ' וישלח סי' קנו. [וראה דורות הראשונים, כרך ב' פרקים רבים בתולדות ישראל בנושא הצדוקים].

ואגב יש לציין לשון המאירי שם, "שכך היא תקנת עזרא כדי להרבות הזרע לתשושי הכח העמלים בתורה שבאים לקיים מצות עונה" כו', ע"כ. ולפ"ז נמצא שגם אצל הכותים היו עמלים בתורה, שהרי משמע מדבריו שאין תקנה זו אמורה אלא ללומדי תורה, וראה באוצר מפה"ת ב"ק הנ"ל מה שהובא בזה מדברי המפרשים, ע"ש.

וכבר נודע מה שהוסיפו בזה מגדולי המפרשים על כמה עניני תקנות והלכות שתיקנו חז"ל³ ובדורות שלאחריהם⁴, שביסודם הם להוציא מדעת הכופרים בתורה שבעל פה.

ועי' בעליות אליהו על תולדות הגר"א (קונטרס מעלות הסולם הערה יב) על ענין עונת ת"ח

- 1 וכן ראה שם עוד פרק כב - כג.
 - 2 על עיקר תקנת אכילת שום, ראה משנ"ת בס"ד באוצר מפרשי התלמוד ב"ק עמ' 157-197, וראה רש"י ושלמי נדרים (שם) על השמטת הרמב"ם דין זה בהלכות נדרים פ"ט ה"כ. וראה לח"מ וספר המפתח שם.
 - 3 וכגון, פרה פ"ג מ"ז "ומטמאים היו את השורף את הפרה" וכו'; יומא נג ע"א "שלא יתקן מבחור ויכניס" וכו'; מנחות סה ע"א "בשבת אומר להן שבת זו" וכו'; מכות ה ע"ב בענין עד זומם, ומאירי שם, ועי"ש שהרגו עד זומם להוציא מליבן של צדוקים. וראה חגיגה יח ע"א על מספר באסרו חג, ומש"כ בס"ד בקרואי מועד חג השבועות סי' לד.
 - 4 וראה מש"כ בזה בס"ד במקרא העדה פ' תולדות סי' קב, על שחיטת מעוברת, וכן ראה בהעיסור הל' שחיטה בשם רס"ג על אסיפה בדגים, ואכן ברס"ג בפי' התורה (מהד' ר"י קאפח בסוף הספר) מבואר שהיא דעת צדוקים ולא כפי שהבינו אחרים שזוהי שיטת רס"ג, עי"ש.
- וראה חולין סז ע"ב, וב"י יו"ד סי' יג, וראה קובץ הר המור (ירושלים תשמ"ב) מאמר של הגר"פ פלא על ענין זה, והאריך בזה בפי' על סהמ"צ לרס"ג ח"ג מילואים סי' ב. וראה גם תוספתא כפשוטה תרומות עמ' 3-451. [וראה ראב"ע במדבר ג, מה, מהמכחישים לענין ה' סלעים בפדה"ב, ולא נתבארה הכונה. ועי"ש בבאר יצחק ומחוקקי יהודה, וראה משנ"ת בס"ד בן המלך על הל' פדה"ב פי"א מה' בכורים ה"ו.]

בשבת שהיא כנגד הקראים המפרשים הפסוק (שמות לד, כא) "בחריש ובקציר תשבות" שיש על כך איסור בשבת, וכמו שהביא האבן עזרא שם. [וראה כרמי שומרון (קירכהיים) עמ' 28, ותורה שלמה פ' בשלח סי' יז].

הדלקת הנר בערב שבת

ורב סעדיה גאון חיבר קונטרס מיוחד 'נר שבת', על ענין זה, להוציא משיטות הכופרים, ונדפס באוצר הגאונים על סנהדרין סי' תשט, וכך לשונו שם "ושוב הקשיתי על מה שנתלו במה שחייבה תורה את מי שהבעיר שדה חבירו לשלם כל מה שנשרף לו, ואמרו שנתחייב לשלם מפני שהוא פעל וגרם את התולדה, ודקדקתי בכך ומצאתי שלא נתחייב בתשלומין מפני שעשה את פעולת השריפה, אלא נתחייב מפני שלא פעל את השמירה. ודומה זה למה שאמרת תורה בשור ולא ישמרנו בעליו ובבור ולא יכסנו, כך באש כי תצא אש ומצאה ואין להקיש לדבר שקדם בו, וכמו שנתחייב בעל השור ובעל הבור מפני שלא פעלו פעולת השמירה כך בעל האש משלם מפני שלא שמר", עכ"ל⁵.

וכנראה שזוהי תשובה על קושיית הנמוק"י (ב"ק כב ע"א) כיון דאשו משום חציו, איך מותר להדליק אש בערב שבת שתדלק בשבת⁶, והשיב דחיובו משום חציו וכאלו כבר כל המעשה בהדלקתו. אך רב סעדיה השיב בזה שחיוב האש הוא מפני שלא שמר⁷.

ומתוך דברי הרס"ג שמשווה אש לשור, והיינו שכמו בשור החיוב על זה שלא שמר ה"ה באש, הנה י"ל דשיטת הצדוקים אינה כן, אלא דגם בשור לדעתם החיוב הוא על מעשיו ולא על העדר שמירת הבעלים. וענין זה מפורש במשנה ידים (פ"ד מ"ז) "אומרים צדוקים, קובלים אנו עליכם פרושים שאתם אומרים שורי וחמורי שהזיקו חייבים ועבדי ואמתי שהזיקו פטורים"⁸ וכו', ע"כ. וכתב שם במשנה אחרונה וז"ל "וקשה, דמה ענין חיוב מצוות לנזקין, דחיוב נזקין

5 וראה מחקרים ועיונים (ב' קלאר, תל אביב תשי"ד) עמ' 242-258, כנסת מחקרים (תא שמע) כרך ג, עמ' 265-277, על מדרש לקח טוב.

6 עוד בענין אש הדולקת בשבת מערב שבת, ראה בספר המאור שבת פרק כירה (טז ע"ב מדפי הרי"ף), והובא באבודרהם הלכות שבת, וראה הערותי על אבודרהם שם. וראה מקורות רבים בספר מנהגי ישראל (שפרבר) ח"ו עמ' קכא וח"ז עמ' קמג-ד, ועמ' קנה-קנט.

7 ובפשוטו היינו אשו משום ממונו. ואכן צ"ע לפי מאי דק"ל אשו משום חציו, מה היא תשובת שאלה זו, ויעוין נמוק"י שם מש"כ וכן מש"כ אחרונים ז"ל בביאור דבריו. ובמקו"א נתבאר בס"ד, בגדר משום חציו, ע"פ דברי הגר"א, שהוא בגדר חידוש דחציו. וראה שטמ"ק ושיטת הקדמונים תו' הארוכות ב"ק כב ע"א. ולפ"ז י"ל הכא, ואכ"מ.

וע"ע חי' בן אריה סי' ח'. וע"ע שו"ת הב"ח סי' ס"ב ושו"ת מהר"י הכהן קמא או"ח סי' כ"ה, ומשנה ראשונה ידים פ"א מ"ז. וראה "אוצר מפה"ת" ב"ק שם 62-48, וראה שיח השדה (פרומר) שער הכללים סי' ה'. [ולענין שריפת קדשים ותרומה, יש בירושלמי שבת פ"ב ה"א שאסור להדליק בע"ש אע"פ שדולק בשבת מעצמו, דהוא דין בחפצא שלא יתבער בשבת, משא"כ במלאכת שבת, ועי"ש לענין חמץ. וראה נוע"י שם. וגליון הש"ס שם, ורמב"ן שבת כג, ב, ורשב"א שם כד, א, ופנ"י וראש יוסף שם.]

8 ראה נספח בסוף המאמר בענין נזקי עבדו ושפחתו.

מפורש בתורה משום שלא שמרוהו כדכתיב ולא ישמרנו בעליו וכדתנן בריש ב"ק כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו, וא"כ עבד ואמה שאינם בשמירה שאי אפשר לו לשומרן כל היום בכל מקום שהולכין, אין לו להתחייב בנזקן כו', ואפשר דמשור תם איכא למילף דלא כתיב ביה שמירה כו', אלא כיון דבחזקת שימור הוא חיוביה הוא משום ממונו שהזיק וה"ה לעבד ואמה כו', עכ"ל. [וראה חזו"א ב"ק סי' ג ס"ק א, בענין זה.]

ונמצא אפוא, דשיטת הצדוקים שהחיוב הוא על מעשה השור ולא על חסרון השמירה, ולפיכך גם באש כך הוא גדר החיוב, וזו היא הוכחתם לאיסור אש בערב שבת. והרס"ג בדבריו בא להעמיד ולבאר את שיטת הפרושים דהחיוב הוא על חוסר שמירה ולפיכך אין חיוב על עבד ואמה, וה"נ חיובא דאש, ותו ל"ק משבת⁹.

וראה מקרא העדה פ' נח משנ"ת בס"ד בשם הרמב"ם במו"נ, שסקילת השור על הריגת אדם היא עונש על בעליו, ולא כשיטת הצדוקים שהוא עונש על השור, עי"ש. ולכאורה הצדוקים אזלי בשיטתם, ויעו"ש עוד שיטת הקדמונים בענין זה¹⁰.

וראה נמוק"י ריש ב"ק שיש ללמוד מדבריו, שלכן נקט התנא לשון מבעה לפי רב שהוא אדם ולא נקט אדם, כדי שלא להכשל בשיטת הצדוקים שהחיוב הוא על עבדו ושפחתו, ונשנו כאן עם שאר ממונו של אדם שהוא חייב בנזקן, עי"ש¹¹.

עירובי חצרות

יל"פ מש"כ בפירוש התפילות והברכות לה"ר יהודה ב"ר יקר (ח"א עמ' קי) בביאור נוסח תפילת מוסף של שבת עפ"י הגירסא "תִּקְנַת שבת", וז"ל "על שם איזן ותיקן, ודרשינן (עירובין כא ע"ב) שלמה תיקן עירוב לשבת, כלומר, רצית שיעשו תיקון לשבת שיוכל לצאת איש ממקומו", ע"כ. וביאור דבריו נראה, דהרי ע"י שאסור לטלטל, האנשים כלואים בבתיהם, וע"י כך דומים בהנהגתם לקראים מכהישי התושבע"פ המפרשים הפסוק "אל יצא איש ממקומו ביום השבת" כפשוטו¹². [וראה תוס' ישנים יבמות (כא ע"א), על תקנת שלמה המלך ע"ה. ויל"פ דעירובין ונט"י יש בהם איסור ותיקון האיסור, משא"כ שניות.]

ולפי האמור, יש להעיר על מש"כ הכס"מ (פי"א מהל' ברכות הט"ו) "שאלו היה ידוע לנו שלא היה שוכח והיה מוציא מביתו דבר, לא היינו מצריכין אותו עירוב", ע"כ. ולפי דברי הר"י

9 וראה בזה באוצר מפה"ת ב"ק ד ע"א, שנתבאר בס"ד.

10 וע"ע מנחת עני לבעל יד דוד ח"א עמ' עט.

11 ברם באוצה"ג שם חלק התשובות סי' ב, מבואר טעם אחר, דהכא מיירי במולין בהמותיו על שדה חבירו, באופן שהוא מעמיד, דהוי אדם המזיק, וכפי שהביא בהערה שם מהגרי"י וינברג ז"ל, עי"ש. וראה רש"י שמות כד, ד ור"א מזרחי ומש"כ המפרשים שם, וכן אור החיים שם, וראה סופרים וספרים לרש"י זי"ן חלק גאונים כו' עמ' 52-53.

12 וראה משנ"ת בס"ד באוצר מפה"ת, גיטין ו ע"ב, בשם האו"ז, שהביא מתנחומא ומשאלות שאלתא קכב, וראה עוד שאלתא סג, על טעמא דעירובי חצרות משום דרכי שלום. וראה ראשון לציון על שאלתא קכב, ומסורת הש"ס שבת לד ע"א.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

הזי"ו ל"ך – חלוקת פרשת האזינו¹

פתיחה

כידוע חלוקת כל פרשה ופרשה לשבעה עולים אינה מחייבת וניתן לחלק הפרשה באופנים שונים. יוצאת מן הכלל היא פרשת האזינו שנתבארה חלוקתה בגמ', אולם הגמ' לא פירשה בכירור את החלוקה אלא רק ציינה שראשי תיבות הקריאות עולות ל'הזי"ו ל"ך', ונחלקו רבותינו בביאור סימן זה, ובס"ד במאמר זה אביא קרוב לעשר שיטות בזה, גם נחקור בס"ד מהו מנהג אשכנז המקורי בזה, והאם השתנה במשך הדורות ומדוע, עוד תתבאר החלוקה בשני וחמישי שנחלקו בזה השו"ע והרמ"א, ועוד נושאים כפי שיראה המעיין.

הסוגיא ופי' רש"י ותוס'

בגמ' ר"ה לא ע"א²: "במוספי דשבתא מה היו [הלויים] אומרים אמר רב ענן בר רבא אמר רב הזי"ו ל"ך ואמר רב חנן בר רבא אמר רב כדרך שחלוקים כאן כך חלוקין בבית הכנסת".
ופי' רש"י: "הזי"ו ל"ך - פרשת שירת האזינו חולקים אותה לשה פרקים, הראשון - האזינו, השני - זכור ימות עולם, השלישי - ירכבהו על במותי ארץ, הרביעי - וירא ה' וינאץ. עד כאן ששה פסוקים לפרק, ומכאן ואילך שמונה פסוקים³ לפרק החמישי, לולי כעס אויב אגור, הששי - כי ידין ה' עמו.
"כדרך שחלוקין - פירקי השירה הזאת כאן. כך חלוקין בבית הכנסת - כך קוראין אותה ששה הקוראין בספר תורה, והשביעי קורא מן השירה ולהלן", עכ"ל רש"י.
ובתוס' כתבו: "הזי"ו לך - האזינו, זכור, ירכבהו, וירא, לולי, כי ידין; כ"כ בספרים וכ"פ בקונטרס וכן המנהג; ובמסכת סופרים כתיב וישמן, לו [חכמן]; ור"ח פי' וירא, לו [חכמן]⁴."

- 1 בהכנת המאמר נעזרתי באנציקלופדיה תלמודית ערך הזיו לך, ובכרססת המנהגים של מכון מורשת אשכנז. הרב י"י סטל שלח בטובו חומר על נושא סדר המעמדות, והרב אפרים בנימין כספי והרב מרדכי ווינטרוב הוסיפו לי כמה מקורות חשובים, לכולם תודתי נתונה.
- 2 וכן הוא בירושלמי מגילה פ"ג ה"ז, אך שם ליתא ההמשך שכן חולקין בבית הכנסת.
- 3 לפנינו אינו כן ועמדו בזה האחרונים, עיין רש"ש, אמרי דעת לר' נתן ליברמן, בית ציון לר' בן ציון דיני, שו"ת זכרון יוסף שטיינהרט אר"ח סי' טז ועוד. ועכ"פ אינו ט"ס נכמו שחשב באמרי דעת הנ"ל שכן גם בשבלי הלקט סי' שו העתיק כלפנינו, ובהוספות למחזור ויטרי מכת"י ל' [מחז"ו נירנברג תרפ"ג ח"א עמ' 388; מהדורת גולדשמידט ח"ב עמ' תקעז] הביא את רש"י כלפנינו וכתב: "ואע"ג דפרשת (וירא י') [לולי כעס] ט' פסוקי, לכל הפחות ח' לפרק משם ולהלן". עכ"ל. וע"ע במעשה רוקח על הרמב"ם הלכות תפלה פרק יג.
- 4 בחידושי הר"ן נתחלפו בטעות שיטת ר"ח והמסכת סופרים זה בזה [ומלבד הר"ן לא מצאתי חסם אחר מקטלוגיה שיגלה דעתו בסוגיא זו].

דברי התוס' הועתקו על אתר בתוס' ישנים⁵ [ושם לא הזכיר מה המנהג ולא דברי ר"ח⁶], מהרי"ח [ישורון כג עמ' סה, והו"ד בהגהות אשרי], תוס' רא"ש [ושם ליתא חמשת התיבות האחרונות, אולי בט"ס⁷] ואגודה.

סדר מעמדות

חלוקת פרשת האזינו נוגעת לא רק לקריאת התורה, אלא גם ל'סדר מעמדות' (או בשמה המקורי: 'סדר המערכה'), שבו מחולקת פרשת האזינו לכל יום בשבוע, וכמתואר בקצרה בספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן, בהלכות אחר שמונה עשרה, אות ה, ח"א עמ' מו, וכך כתוב שם: "ויש מקומות אומרים [אחר תפילת שמונה עשרה] ג"כ תפלה לרוד הט"ה (תהלים פו), וגם יש יחידים אומרים בכל המעמדות מבראשית עד ויכלו בכל יום פרשתו כפי יומו, ומפרשת האזינו על דרך הזי"ו לך בכל יום פרשתו".

וראה א"א אורבך, 'משמרות ומעמדות', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 313-327. שבדק מספר כתבי יד מהמאה הי"ג, שבהם נמצא סדר מעמדות, והמשותף לרובם הוא שנאמר בהם כי המחבר הוא ר' אליהו הזקן. הכוונה היא לר' אליהו הזקן ב"ר מנחם, שפעל בצפון צרפת ונפטר בשנת ד' תתק (1060). כמו כן נמצאת ברובם פרשת האזינו המחולקת לפי חלוקת הזי"ו ל"ך. אכן יש גם מעט סדרי מעמדות שאין בהם פרשת האזינו.

וראה גם מאמרו של א' מיניץ-מנור, 'מסדר המערכה לסדר המעמדות: גלגוליו של מנהג ליטורגי בימי הביניים', תרביץ, עג (תשסד), עמ' 293-310, ובו הוא מנתח את מנהג 'סדר מעמדות' לפי כתבי-יד אשכנזיים, ואף צירף רשימה סינופטית לפרקי התפילה שכלל המנהג בכל ארצות קיומו. ומסקנתו שמנהג זה היה נפוץ בעיקר בצרפת ומעט באשכנז ובמאות הי"ד-ט"ו חילחל בעיקר לאיטליה ושם היה נפוץ הרבה וקצת לרומניא ספרד ופרובנס⁸.

לצערי החוקרים הנ"ל לא צירפו רשימה של חלוקת האזינו בכתבי יד אלו, ובדקתי קצת מה שהגיע לידי, והנחתי מקום להתגדר בו.

5 לדעת ש' יהלום, 'תוספות שני': מהדורותיו ומאפייניהן', תרביץ, כרך פ חוברת א (תשע"ב), עמ' 43-44, תוס' ישנים לר"ה, הם מהדורה קמא של תוס' שאנץ, אך ראיותיו אינן ראיות, ואדרבה יש לי הרבה ראיות שאין זה תוס' רבינו. וראה לעת עתה: י"ש ליפשיץ, סנהדרי גדולה, כרך ו, מבוא לליקוטי תוספות שאנץ סנהדרין, ירושלים תשל"ו, עמ' 30. וגם הכותב בעצמו הודה לי בשיחה בע"פ שאין זה תוספות שאנץ ממש אלא עיבוד שלהם, ולדעתו הם עיבוד של מהדורא קמא [וגם לזה איני מסכים ואכמ"ל].

6 ושם 'וכן גרס רש"י וט"ס הוא וצ"ל 'וכן פיר' רש"י'.

7 ועכ"פ תיבת לר' הראשונה קרוב לוודאי שנשמטה בט"ס דאמאי ביא גירסת המסכת סופרים למחצה, אבל את הר"ח יכל להשמיט כי אינו שיטה חדשה אלא בחלק כרש"י ובחלק כמסכת סופרים [לתוס' הרא"ש ר"ה יש רק שני כתבי יד ושניהם משובשים].

8 וראה גם: י' תא-שמע, "מקורה ומקומה של תפילת 'עלינו לשבח' בסידור התפילה: סדר המעמדות ושאלת סיום התפילה", ספר זיכרון לאפרים תלמג' (בעריכת דב ולפיש), א, חיפה תשנ"ג, עמ' פה-צח. והדברים חזרו ונדפסו בספרו התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, פרק י ('תפילת 'עלינו לשבח' ושאלת סיום התפילה'), ירושלים תשסג, עמ' 139-153; י"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד, עמ' 24-37; י"י סטל, אמירת נשמת כל ח' בימות החול ובכל יום; לתולדות מנהג המעמדות בקרב חסידי אשכנז, ירושתינו, ה (תשעא), רא-רכג.

יום טוב גדול של ערבה' שמו של היום השביעי של סוכות*

השם 'הושענא רבה' שניתן ליום השביעי של סוכות הינו מאוחר, ואינו מוקדם לשלהי תקופת הגאונים. את הדבר ציינו כמה מבני הדורות האחרונים, אך אף אחד מהם לא ירד לעומקן של עניין להניחו לפני הקורא בכתובים¹. שמו הקדום של היום היה 'יום הושענא' או 'יום ערבה', ולעיתים נדירות 'ערבתא' (= 'הערבה') סתם. פעמים בא שם היום בתוספת ה"א הידוע ('יום הערבה') ופעמים בתרגום לארמית (כמו 'יומא דהושענא') או לערבית (דוגמת 'יום אלערבה'). ואינני מתייחס לשם 'יום השביעי של סוכות', שאין לראותו כשמו העצמאי והמיוחד של היום, שכן בכינוי זה הוא מוגדר כחלק מחג הסוכות. לשמותיו הקדומים של היום, תפוצתם וגלגוליהם, ולהופעתם והתקבלות שמו החדש - 'הושענא רבה', מוקדש המאמר הבא.

א. ספרות חז"ל

השם 'יום ערבה' או 'ערבה' כבר מופיע בספרות חז"ל. נוסחה של משנת סוכה, ד ג: "יום השביעי של ערבה שחל להיות בשבת", מקוים בכל כתבי היד המוכרים², אך מקורות חיצוניים,

* מאמר זה הוא מפירותיו של מחקר מקיף על אחד ממנהגי חג הסוכות המתבצע בתמיכתו הנדיבה של ר' דוב פרידברג מטורונטו. ישא ברכה מאת יי, ויצליח בכל אשר יפנה.

כל התרגומים מערבית הם על פי תרגומי מהדירי המקור הנרשם בסמיכות למובאה, פרט לקטעים שעדיין לא ראו אור (למיטב ידיעתי) שהבאתים ישירות מכתבי היד של הגניזה, שהם תורגמו מערבית על ידי ידידי הרב יהודה זייבלד, ותודתי נתונה לו גם כאן. פרופ' שמחה עמנואל עזרני רבות בידענותו המופלגות בתורתם של ראשונים, והקפדתי לציין את שמו על כל אחת מהפניותיו והערותיו. טוב עין הוא יבורך. ידידי ר' יואל בינדר קרא את המאמר כולו והעירני על כמה פרטים חשובים. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מופיעה בסוף המאמר.

1 ראה א' ברלינר, 'הערות על הסידור', כתבים נבחרים, א, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשכט, עמ' 100: "בויקרא רבה, לו ב, נקרא אף היום השביעי של סוכות בשם 'יום הושענא', ואילו בשאלתות, פרשת ויקהל, הוא נקרא 'יום ערבה'. לעומת זה, אנו פוגשים את השם 'הושענא רבה' רק מתקופת ימי הביניים, ומאותה תקופה התחילו לחול – לאט לאט – שינויים במהות היום ואופן חגיגתו". כיוצא בכך כותב ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, ב, ניו יורק תרפט, עמ' 254 (הנוסף בסוגריים מרובעים הוא ממני): "...ובמדרש תהלים [מהדורות ש' בובר], פרשה יז, מוכח גם כן שמחברו לא ידע אלא הקפת הושענא רבה ולא שאר הימים, אבל דעתי נוטה, שהמאמר [שב' מדרש תהלים, הנוכר] בסדר הקפה, אינו מעיקרו של מדרש זה אלא הוספה מזמן מאוחר, שכבר נמצא בו הלשון 'הושענא רבה', והוא מאוחר מאוד, והראשונים שהשתמשו בו הם ה'רוקח', [ס"ף] רכא, ו'המנהיג' [הלכות] סוכה, [ס"ף] לח, וכתבי יד של 'מדרש תהלים' שנמצאה בהם הוספה זו, נכתבו באיטליא, ובה לא נהגו להקיף אלא בהושענא רבה". אמנם כפי שנראה בהמשך, הגזים הכותב באיחורו לשם 'הושענא רבה'.
2 ראה: מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות, ע"ד, ירושלים תשלט, עמ' 124.

קדומים למדי, מצטטים את המשנה: "יום ערבה שחל להיות בשבת"³. ובירושלמי, סוכה, ד א, דף נד ע"ב (בדפוס ויניציאה): "רבי סימון מפקד לאילין דמחשבין: יהבון דעתכון, דלא תעברון לא תקיעתה בשבתא, ולא ערבתא בשבתא".

גם שמו השני: 'יום הושענא', או: 'יומא דהושענא', נזכר בספרות חז"ל. בויק"ר, לז ב (מהדורת מ' מרגליות, עמ' תתנו-תתנט), מסופר: "עובדה הוה בחד גבר, דהוה לי תרין בנין... חד זמן, ביום הושענא, יהבת ליה איתתיה עשרה פורין... הלך לבית הכנסת וחמא תמן מן אילין תורגייתא דטענין מינוקיא ביום הושענא... נסב מינהון ומלה מרצופיה והלך ופירש בים הגדול עד שהגיע למדינת הים. ארעת שעתא ואישתכח ההוא מלכא חשש מעי, אמרין ליה אסוותא: אילו הוה לך חד אתרוגא מן מה דטענין יהודאי ביומא דהושענא, הויתא אכיל ומיתסי לשעתא... אמר להון: מן אילין דיהודאי מצלי ביום הושענא...". ארבע פעמים, בעקביות, נוקט המדרש 'יום הושענא'. כן הוא בכתבי היד המשובחים, וכן גם במקורות קדומים אחרים שהביאו את הקטע המדרשי (ופעמים בתרגום לעברית ו/או בעיבוד), כמו 'ספר והזהיר' מתקופת הגאונים⁴, ו'חיבור יפה מהישועה' לרב נסים גאון (שם נקרא היום 'עיד אלהושענים' = 'חג ההושענים')⁵.

ב. פייטני ארץ ישראל

שני שמותיו הקדומים של היום ('יום הושענא' ו'יום ערבה'), מופיעים גם בפיוטיו של ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל. הראשון: "דְּלִתוֹת בְּדַפְקֵי בְּיוֹם הוֹשַׁעְנָא / דְּגוֹל עֲנִינֵי וְהוֹשִׁיעָה נָא"⁶. אך בהמשך הקרובה הוא קורא ליום בשם 'יום ערבה': "כִּי יוֹם מְיָמִים סִיִּם זֶה

3 ראה: ע' תירוש-בקר, גנוי חז"ל בספרות הקראית בימי הביניים, ירושלים תשעב, עמ' 515. שם הובא ציטוט המשנה שבשני חיבורים קראיים קדומים: ספר 'כתאב אלאנואר ואלמראקב' ליעקוב אלקרקסאני (פעל במחצית הראשונה של המאה העשירית), והפירוש הארוך לספר ויקרא לישועה בן יהודה (בן המאה האחת עשרה). השווה לסימני כתאב: תירוש-בקר, שם, עמ' 377, 373, 339.

הנוסח 'יום ערבה שחל להיות בשבת' מופיע במקור קראי נוסף, שלא הובא אצל תירוש-בקר, והוא פירוש קראי בפרסית-יהודית לספר בראשית, המתוארך למאה העשירית, לכל המאוחר, ובו הוסבר מדוע הרבניים מקפידים שיום ערבה לא יחול בשבת וראש השנה לא יחול בימים א'ד'ו' לשבוע: "ואבא גופתנד 'יום עֲרָבָה שחל להיות בשבת'. רוזי ערבה כי רוזי שבת בוד רוזי הפתום סוכה בוד הנא רוזי סרי מאהי תשרי רוזי יך שבת בוד צ'ון המי גויי, כי לא א'ד'ו' ראש השנה רוזי יך שבת ד' שבת ו' שבת נא בוד סרי מאהי תשרי" (כת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית Evr. Arab. I 4605 [מתכ"י: F58010], דף 52. הניקוד בכתאב). תרגום: "ואמרו גם: 'יום ערבה שחל להיות בשבת'. כשיום ערבה היה יום שבת, היום השביעי של הסוכה. האם ראש חודש תשרי לא היה ביום ראשון? כפי שאתה אומר 'כי לא א'ד'ו' ראש'. ראש השנה לא היה יום ראשון, יום רביעי או יום שישי, ראש חודש תשרי". תודת לד"ר ת' גינדין על התרגום הקטע מפרסית-יהודית.

4 ראה: ספר והזהיר, ב, פרשת בחוקתי, מהדורת י"מ פריימן, ווארשא תרמ, דף קל ע"א (ומשמ לתוספת שבמדרש הגדול, ב, פרשת תולדות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנז, עמ' תכט, בשינויי נוסחאות). למקום חיבורו של 'ספר והזהיר', ע'י להלן, הערה 13.

5 רבינו נסים בר יעקב מקירואן: חיבור יפה מהישועה, פרק כח, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תשל, עמ' פו-פו. ועל כינויו ליום 'עיד אלהושענים', ע'י להלן, פרק טו, ליד הערה 284.

6 קרובת י"ח 'הושענא אל אמונה', טור 10; פליישר, מבנים סטרופיים, עמ' 219. אין להתייחס לאזכור 'יום הושענא' בהושענא הקלירית 'אל נא תעינו כשה אובר', טור 10, שכן חזיות הפיוט מוכיחה כי מדובר בתוספת

עמידת הקוראים על הבימה כשגבם כלפי ס"ת או לחילופין הזזת ס"ת לצדדים

הקדמה

מקום ספר התורה בשעת קריאת ספר שני או ההפטרות ידוע שהוא על הבימה מאחורי שלחן הקריאה. ואע"פ שאין להפנות אחוריו לס"ת, על כרחנו לומר שלהושיב את ס"ת בצידי הבימה אין זה כבודה של תורה, וכן אי אפשר להושיב את ספר התורה על הבימה לפני שלחן הקריאה לצד ההיכל. אם כן לא נשאר אלא להושיב את ספר התורה על הספסל שעל הבימה מאחורי שלחן הקריאה, וזהו מקום כבודו, כך המסורת המקובלת מדור דור באשכנז ושאר תפוצות ישראל¹.

אך גם בזה יש לדון אם יש צורך להושיב את ס"ת קצת הצידה, כדי שלא יעמוד בקו ישר מאחורי הקוראים, ונימא שאין זה נקרא מאחורי הקוראים, או דילמא אין שום הבדל, והכל נקרא אחורי הקוראים - ובכל זאת אין ברירה כיון שזהו מקום כבודו של ספר התורה ואי אפשר במקום אחר כנ"ל.

א. הנה מנהג פשוט מקדמת דנא ועד עתה כאשר ראינו בעינינו ואזנינו שמענו הן בא"י והן בחו"ל [וכן מבואר מתוך דברי רבי ישעיה פיק, הגרש"ז אויערבאך והגר"מ שטרנבוך שנביא בסוף דברינו] - בפרט כשהיקף הבימה קטן, ויש יותר מס"ת אחד - שאין חוששים למה שנמצא שגב הקוראים פונה לס"ת, גם בשעת קריאת ההפטרות ותפלת הש"ץ על הבימה.

ובכן, אין חוששים לדברי המשנ"ב בסוף סי' קמז שהאוחז הס"ת יש להתרחק קצת מן הצד כדי שלא יחזיק הס"ת אחורי הקוראים בתורה, והדברים מבוארים בפמ"ג משב"ז סי' קמא ס"ק ב².

1 ולא הצריכו להחזיר ספר התורה לארון הקודש לפני קריאת ההפטרות, או להוציא ולהכניס כל ספר תורה בפני עצמו, כלקמן אות ו.

2 הנה בשאלת הפניית אחוריו לס"ת, מדובר במעשה מפורסם הנוגע מדי שבת בשבתו, ואעפ"כ לא ראו גדולי ראשוני האחרונים כב"ח, ט"ז, מג"א וא"ר להזהיר ממנה, ואף בגדולי הפוסקים שאחרי הפמ"ג כגון החיי אדם, שערי אפרים [ושם בשער י סעי' יח, כתב שהגולל ישב במערב הבימה - ולא הזהיר לשבת קצת לדרום או לצפון, ועי' גם בשער ט סעי' ט והלאה, שאף שהאריך בפרטי המנהגים, לא מצא לנכון להזהיר שלא יעמוד קורא ההפטרות עם אחוריו לס"ת וע"ש שער י סעי' ו, ובמט"א סי' תקפב סעי' כ וסי' תרי"ט סעי' מט, ומבואר שם ובמשנ"ב סי' קמז ס"ק כט ובפמ"ג סי' קמא משב"ז סו"ס קג, שמוסר ס"ת השני לאיש אחר היושב שם על הבימה להחזיקה], דרך החיים, קצשו"ע - אין פוצה פה ומצפצף בדבר שמכשולו מצוי תדיר. אילו היתה עצה להושיב מן הצד, ודאי היה אסור להושיב ישר מאחורי הגב, ובכן שתיקה רועמת כזו של הפוסקים למנהג, ודאי היא כהודאה שאין עצה להושיב הצידה, שגם זה הוא מכלל מאחורי הקוראים [כמבואר לפנינו אות ב ג], וא"כ לא הועילו כלום אם יושיבו הס"ת קצת הצידה. הרי שמנהג המפורסם נתמך גם על ידי גדולי האחרונים אשר כל בית ישראל נשען עליהם זה כמה מאות שנה, עוד לפני שחידש הפמ"ג את חידושו שספר

ויסוד דבריו שם הוא ע"פ דברי השו"ע יו"ד סי' רפב סעי' א, ורמב"ם הל' ס"ת פ"י ה"י, שלא יחזיר אחוריו לס"ת.

ב. והנה בביאור הגר"א שם ס"ק ה, ציין מקורו ע"פ דין כבוד רבו מיומא סוף נג ע"א, שתלמיד הנפטר מרבו לא יחזיר פניו וילך אלא מצדד פניו וילך - ולשון הירושלמי שם (פ"ה ה"ב) לגבי יציאת כהן גדול מקודש הקדשים שמשם נלמד גם כבוד רבו: "שלא ליתן אחוריו לקודש". וכתב בבני בנימין על הרמב"ם וק"ו לס"ת [מפני לומדיה עומדים מפניה לא כ"ש (קידושין לג ע"ב וכמש"כ גם הגר"א שם ס"ק ב)]. ע"ש.

נמצא א"כ, גם אם אין גבו מכוון כנגד ספר התורה, הרי זה בכלל העמידה עם אחוריו לס"ת. ובודאי שאין מודדים עם מד-זוית (protractor), ובכך גם אם אינו בקו ישר ממש מאחורי ס"ת, הרי זה בכלל אחוריו, ואינו אפילו בכלל צדדים שלאחוריו [שגם הם נקראים אחוריו כבסוטה לח ע"ב - לט ע"א ואר"ח סי' קכח סעי' כד ומשנ"ב ס"ק עג]. וא"כ ישיבה עם ס"ת קצת מן הצד לא הועילה כלום כיון שהיא עדיין בכלל אחוריהם של הקוראים לס"ת.

ג. ועוד הדבר מוכרח ממקור הדין עצמו, בדין כבוד רבו ביומא נג ע"א, שתלמיד הנפטר מרבו לא יחזיר פניו וילך אלא מצדד פניו וילך - וברמב"ם הל' ת"ת פ"ה ה"ו, העתיק "ולא יחזיר לו אחוריו". ובבית הבחירה פ"ז ה"ד, כתב: "כל שהשלים עבודה ונסתלק לו אינו יוצא ואחוריו להיכל אלא מהלך אחרנית מעט מעט ומהלך בנחת על צדו עד שיצא מן העזרה". ובאר שם בכ"מ: "בפרק הוציאו לו (דף נג) כהנים בעבודתן ולוים בדוכנן וישראל במעמדן כשהן נפטרים לא היו מחזירים פניהם והולכים אלא מצדדין פניהם והולכים ומשמע דמצדדין דקתני היינו משום דא"א לאדם לילך לאחוריו לגמרי וכן א"א לו לילך לאחוריו אלא מעט מעט אף על פי שהוא מצדד ולפיכך כתב רבינו מעט מעט". ובברכות כז: "לעולם אל יתפלל אדם לא כנגד רבו ולא אחורי רבו". ובתרא"י שם: "וכנגד רבו [כלומר בשוה עם רבו] שאסור נראה שהטעם מפני שמשוה עצמו לרבו וכ"ש אם חוזר אחוריו נגד רבו שהוא ביזוי יותר ואסור".

מבואר שלפני רבו אע"פ שהוא רק בצדדים שלפניו, אסור. וזהו מקור לרמב"ם שם וטוש"ע יו"ד סי' רמב סעי' טז, "ולא יתפלל לפניו", כמ"ש הגר"א שם ס"ק מג, ובב"י שם. ובכך ברור בדין הזה שאפילו בצדדים שלפני רבו אסור ע"ש, וזהו בכלל אחוריו לרבו כנ"ל. וברמב"ם הל' תפילה פ"א ה"ד: "כיצד העם יושבין בבתי כנסיות, הזקנים יושבין ופניהן כלפי העם ואחוריהם כלפי ההיכל...". והרי פשוט שאין כל הזקנים יושבים וגבם מכוון כלפי ההיכל - ואדרבא אצלינו יושבים בצד, באופן שלכל היותר ההיכל נמצא בצדדים שאחוריהם. ובהלכות עירובין פ"ה הכ"ב: "הבתים שמניחין אותן שיוור אף על פי שאינן פתוחין לעיר אלא אחוריהן לעיר ופניהם לחוץ עושין אותן שיוור ומערכין את השאר". וגם כאן פשוט שאין הכוונה שאחוריהן של הבתים הן

התורה לא יעמוד בקו ישר מאחורי הקוראים. הרי בודאי שומה עלינו ליישב מנהג שהוא עדיין מנהג רוב רובו של העולם בימינו, ומה עוד שסתמא דמילתא דהוא מנהג ששרשו כבר בדורות הראשונים מלפני רבותינו בעלי השו"ע. וכבר אמר רבי אליעזר (נגעים פ"ט מ"ג): "חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים".

“טעמי ברדיטשוב”: סיפור גלגול טעמי מקרא מאשכנז לבוקובינה

טעמי המקרא, שהם פיסוק המקראות וניגוני קריאתם, נמסרו בשתי דרכים משלימות על ידי בעלי המסורה. בכתבי-בסימוניהם בכתבי יד של התנ"ך, ובקרי-בנגינתם בניגונים מיוחדים לכל טעם. בכתבתם, הם מלמדים פירוש הכתובים, בהיותם מפסיקים בדרגות שונות, כמו שהאריכו בעלי הפשוט. בקריאתם הם משמשים לקריאה בציבור, שהיא הקריאה כהלכה, עד שבכמה עניינים העמידו הפוסקים את מעלת הקריאה בטעמים בקדימה לשאר עניינים שנאמרו בקריאה בציבור. אף על פי שבטעמים שבכתובים אין כמעט הפרש בין העדות, מלבד שינויים בשמות בהם כונו הטעמים, הרי בטעמים שבקריאה כמעט אין שני קוראים המנגנים בסגנון אחד בדיוק. קיים גם הפרש גדול בין נגינת פרשיות התורה לבין קריאת ההפסטה, וביניהם לבין מגילה מגילה ונגינתה; ובשלישית, קיימים הפרשים גדולים בדרכי הנגינה בין עדה לעדה.

במאמר הבא תתואר תופעה חריגה בתהליך גלגולי הטעמים. על פי המהלך הרגיל, חבלי ארץ שלמים מושפעים באופן שווה יחסית מסביבתם, ומגבשים יחד נוסח טעמים דומה. בניגוד לכך, התבצרה בחבלי הארץ המרכיבים את אוקראינה של ימינו וסביבתה: בוקובינה, גליציה, מורביה וחלק מרוסיה, מסורת של קריאה בטעמי המקרא המקובלים בגרמניה. הקריאה בטעמים הללו הוכרה ותועדה כחריגה, אך בלי לדעת את מוצאה המדויק ואת ייחוסה. הם נקראו “טעמי ברדיטשוב”, בידי “בארדיטשובער טראפ”, מסיבה עליה נעמוד להלן; קריאתם בשם זה אף הביאה לסברה מוטעית, לפיה הם הומצאו וחדשו על ידי רבי לוי יצחק מברדיטשוב¹, ולא היא.

א. מקור הטעמים

בפרק זה יובאו, כהקדמה לנושא, דעות הראשונים הסוברים שטעמי המקרא הם מדאורייתא ומהלכה למשה מסיני, ומקור שיטתם בסוגיות הגמרא².

1 רבי לוי יצחק מברדיטשוב (ה'ת"ק-כ"ה תשרי ה'תק"ע), מחבר הספר קדושת לוי וספרים נוספים, מגדולי האדמו"רים בדור השלישי לחסידות. תלמידו של רבי דוב בער ממעזריטש, רבן של רוטשול, זליחוב, פינסק (ממשרתה הודח וממנה גורש בעקבות החרם על החסידים), ולבסוף של ברדיצ'ב שבפלך זיטמיר, אז חלק מפולין.

2 אין כאן יומרה לסקור את מגוון הדעות בנושא, אלא להביא מדברי הסוברים שהטעמים הלכה למשה מסיני, לשם ההבחנה בין התנועה שבטעמים לבין הנגינה שלהם, שתתבאר בפרק הבא. לעיון נוסף בשאלת קדמות הטעמים, ראו אנצ'י תלמודית, ערך טעמים (טעמי המקרא), כרך כ טור תקצו-תריז; הרב אליהו אברהם פרידמן, 'חידושים בטעמי המקרא – מקור הטעמים וגדרם', קובץ בית אהרן וישראל, גליון קלא (סיון-תמוז תשס"ז), עמ' קו; על מסורות באשכנז ובארצות אחרות של לימוד והעמקה במשמעויות הפרשניות העולות מתוך הטעמים – הרב יונה עמנואל, 'טעמי המקרא במורשת אשכנז', המעיין מב (תמוז תשס"ב), עמ' 50-37; ולסקירה נרחבת בנושא ראה רש"ט גאגין, כתר שם טוב, ח"א, קיידאן תרצ"ד – ד"צ ירושלים תשנ"ח, עמ' שמד-שעו.

במסכת נדרים (לז ע"א) נחלקו רב ור' יוחנן בהיקף תחולת האיסור ללמד תורה בשכר, שיסודו בציווי (דברים ד, ה) 'ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר צוני ה', מה אני בחנם אף אתם נמי בחנם. לדעת רב גם שכר פיסוק טעמים הוא בכלל האיסור, ורבי יוחנן אמר ששכר פיסוק טעמים מותר. בגמרא (שם ע"ב) התבאר, שטעמו של רב הוא משום שלדעתו פיסוק טעמים הוא מן התורה, וכן אמר רב איקא בר אבין אמר רב חננאל אמר רב, מאי דכתיב (נחמיה ח, ח) 'ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא', 'ושום שכל' אלו הפסוקים, 'ויבינו במקרא' זה פיסוק טעמים. ופירש הר"ן (ד"ה ושום שכל, לפי הגהת של"ג) ש'הפסוקים' הם נקודות המפסיקות בין פסוק לפסוק, וקרי להו 'שום שכל' שעל ידם יכול אדם להשכיל בפסוק בין כל פסוק ופסוק. 'ויבינו במקרא' זה פיסוק טעמים, שעל ידיהן אדם מבין המקרא כפי תנועת הטעמים, כמו שאמר בפרק קמא דחגיגה (ו ע"ב) נפקא מינה לפסוקי טעמי. וכיון שיש מקור לטעמים מן התורה, אף הם בכלל האיסור דמה אני בחינם אף אתם בחינם.

בסוגיא במסכת חגיגה אליה מפנה הר"ן, בעי רב חסדא האי קרא 'ויעלו עלת ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים' (שמות כד, ה) [[היכי כתיב, 'וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עלת כבשים, ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים', או דלמא אידי ואידי פרים הוו. למאי נפקא מינה, מר זוטרא אמר לפיסוק טעמים. בסוגיא זו גלויה ההשלכה ההלכתית של קריאת הטעמים כהלכה, וכמו שפירש רש"י (שם ד"ה לפסוקי טעמים) - בנגינות, אם תאמר שני מינין - צריך אתה לפסוק הטעם של ויעלו עלות באתנחתא, כמו שאנו קורין אותו, או בזקף קטן, טעם שמפסיק הדבור ממה שלאחריו, ואם מין אחד היה - צריך אתה לקרותו באחד משאר טעמים שאין מפסיקין, כגון פשטא או רביע.

ההלכה כדעת ר' יוחנן החולק על רב וסובר שמותר ללמד פיסוק טעמים בשכר, וכמו שכתב הר"ן. בדעתו נחלקו הראשונים. הריטב"א והחתם סופר פירשו שאף על פי שגם לדעתו הטעמים הם מן התורה, אין חיוב מן התורה ללמוד אותם, ולכן אין חיוב ללמדם בחינם ואפשר ללמדם בשכר. אבל התוס' והרא"ש והר"ן והנימוק"י פירשו שלדעת ר' יוחנן אין פיסוק הטעמים מן התורה אלא מדרבנן, ולכן מותר ליטול שכר על לימודן, כשם שמותר ליטול שכר על לימוד חידושי חכמים, כמו שפסק הרמ"א (יו"ד סי' רמו סעי' ה) שכל חידושי סופרים, דהיינו מה שנתקן מדרבנן, מותר ליטול שכר ללמדו.

אכן, ראשונים רבים נקטו בפשיטות שנגינת הטעמים נמסרה כהלכה למשה מסיני. זו לשון מחזור ויטרי (סי' קכ): 'ושאלתם אם אסור לנקוד ספר תורה. ספר תורה שניתן למשה בסיני לא שמענו בו ניקוד, ולא ניתן ניקוד בסיני, כי החכמים ציינוהו וסימן ואסור לנו להוסיף מדעתנו, פן נעבור בבל תוסיף. לפיכך אין נוקדין ספר תורה. ואע"פ שניתנו פסוקי טעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת, כדכתיב ושום שכל וגו', על פה נאמר, ולא בסימני נקידה בספר. וכן כתב הכוזרי (מאמר ג אות לא) 'וז"ל: ושמו שבעת המלכים והטעמים אותות לתכונות ההם אשר העתיקום בקבלה ממשה.

וכן כתב רבינו בחיי (בראשית ה, כט) וז”ל: ולפי שמלת זה כוללת שתי כוונות אלו נכתבו במלת זה שני טעמים. ואל יהא דבר זה קל בעיניך שכל התורה כולה רמזות וענינים שכליים נאמרים בהשגחה גמורה למי שמתבונן בספר תורת האלהים. ועל זה דרשו חז”ל שגם הטעמים שבתורה ניתנו מסיני, והוכיחו זה ממה שכתוב (נחמיה ח, ח) ושום שכל ויבינו במקרא. ודרשו כן ושום שכל אלו הפסוקים, ויבינו במקרא אלו פסקי טעמים.

וכן כתב בשו”ת הרשב”א (מיוחסות סי’ רלח) וז”ל: שאלה ספר מנוקד, אם מותר לברך עליו, אם הוא פסול. תשובה, נראה לי דפסוק פסוקים והנקוד פוסלן, שאין לנו אלא כנתינתו מסיני. ובדואי נראה שאין ס”ת מנוקד, ואם נקד פסול, שכמה דורשין חכמים המקרא והמסורת, ואם אתה מנקדו אין כאן מסורת. ועוד, שנית במסכת סופרים ספר שנקד ראשי פסוקים שבו, אל יקרא בו. ואע”פ שארז”ל ויקראו בספר בתורת וגו’ ויבינו במקרא’ אלו פסוק, לומר שהיו מקובלים ממשה בסיני על פה, כמו שאמר ‘מפורש’ זה תרגום, ובדואי לא היה תרגום כתוב בספר. וכן כתב בשו”ת יכין ובעז (ח”ב סי’ ב בהגהת רצב”ש) בשם בנו וז”ל: שבמלת מצרים יש זקף קטון ופיסוק טעמים הלכה למשה מסיני כמו שנזכר בפ’ אין בין המודר, א”כ בטוב אמר כאן הרב ז”ל כל פיסקא דלא פסקיה משה וכו’ ר”ל אותם המתחילים ה’ אלהיכם אמת פסקו הפסוק במקו’ שלא פסקו משה.

וכ”כ בשו”ת מהרי”ל (סי’ קצב) וז”ל: שאלת על הטעיות וכן נגינותיו בטעות, ובעניותיו אפילו נקוד וטעמי כהוגן מותר למחוק, דהוי כמו (פירוש) [פירוש] וניתן למשה רבינו עליו השלום בעל פה.

וכ”כ השואל בשו”ת הרדב”ז (ח”ג סי’ אלף סח) וז”ל: שאלת ממני אודיעך דעתי למה אין כותבין הנקודה בספר תורה, כיון שהכל נתן למרע”ה בסיני וגם הטעמים היו ראויים שיכתבו אותם כדי שיקרא הקורא קריאה ישרה בלי שבוש, שהרי גם הטעמים מבארים טעם הכתובים לפעמים. ועיי”ש במה שהשיב.

ובערוגת הבושם למהר”ש ארקולנטי (ונציה שס”ב, פרק כו) הביא חמש דעות בענין: א. דברי ר’ אליה בחור בספר מסורת המסורת (הקדמה שלישית) בשם ספר צח שפתים ובשם החבר, וכן דעת המכלל, שהמסורת לקריאת הפסוקים בטעמיהם נמסרה ממשה רבינו, אך צורת כתיבתן נתקנה בדור מאוחר על ידי אנשים. ב. דעת ר’ משה הנקדן, שהובאה אף היא על ידי ר’ אליה בחור, שגם הנקוד ניתן מסיני, אלא ששכחוהו עד שבא עזרא וגלהו. ג. דעת בעל ספר הסמדר, שהנקודות נמסרו ונכתבו על י”ב האבנים שעליהם נכתבה התורה. ד. דעת האברבנאל בהקדמת פירושו לירמיה, שעזרא תיקן את הטעמים אחרי שעיין היטב במקרא. ה. דעת ר’ אליה בחור עצמו, שעד אחרי זמן חתימת הגמרא קראו בלי טעמים, ורק אז נתקנו הטעמים (על ידי בעלי המסורה).

מהר”ש ארקולנטי הכריע כדעת בעל ספר הסמדר שסובר שהמסורת על הטעמים מגיעה עד משה רבינו, והוסיף וז”ל: על פי דרכו נכלול, שהנקודות והטעמים בראם מלכו של עולם עם

הלשון, ויהיו אצלו אמוץ אותם הראויים לתורת קדשנו, עד שנתנו למשה בסיני בתמונתם ובצורתם בכלל תורה שבעל פה שלא היו רשאים לאמרה בכתב, וכאשר הותר לכתוב תורה שבעל פה משום עת לעשות לה', הותר גם כן מטעם זה להורות תמונת הנקודות והטעמים בכתב, ע"כ. והאריך לדחות את ראיותיו של ר' אליה בחור.

וכ"כ מהרש"א (חידושי אגדות עירובין כא ע"ב ד"ה על) וז"ל: ונראה נמי דפי' מלת טעמים לאו היינו טעם הענין, אלא פיסוק טעמים כגון זרקא וסגול כו' שיש לנו, היה לו לשלמה ה' ואלף פיסוק טעמים, והיינו דכינה אותן שירו דפיסוק טעמים לפי התנועות של הפיסוק הוא ממש שיר, ובנדרים מוכח שהן מן התורה מדכתיב ויבינו במקרא וגו'.

והחיד"א בשם הגדולים (ערך טוב טעם) כתב על דברי ר' אליהו בחור הנ"ל וז"ל: טוב טעם - לרבי אליהו הלוי המדקדק על הטעמים. גרפס שנת רצ"ח. ובילדותי ראיתי שאומר שם ובמסורת המסורת שהטעמים והנקודות עשו אותם אחר התלמוד חכמי טבריא, ועמו הסליחה כי הם הלכה למשה מסיני והוא בכלל מ"ש בנדרים דף ל"ז. וכבר ידוע שרשב"י רבו של רבי מחבר המשנה בתקוני הזהר מדבר נפלאות על הטעמים והנקודות. והארי" ז"ל בדרושי טנת"א. ועיין בזהר ח"ב סוף דף ר"ה ודוק ואין להאריך.

וכתב בחיי אדם (כלל לא סי' לא): הנקודות והטעמים הכל הוא הלכה למשה מסיני, ולכן צריך שיהיה הקורא בקי בדקדוק הטעמים וכ"ש בנקודות.

ובמג"א (סימן תרצא ס"ק י) כתב, שש"ץ שאינו בקי בנגינת מגילת אסתר בטעמיה בעל פה, ואין שם מי שידוע להקרות לש"ץ, מותר לכתוב לצרכו את הטעמים בגוף המגילה, כשם שמותר לכתוב בתוכה את הניקוד בעת הצורך. בדבריו מבואר שהתירו קריאה מתוך מגילה מנוקדת בטעמים, כדי לקיים הקריאה בטעמיה גם במקום שאין מי שבקי בה בעל פה. וביאר הפרי מגדים (א"א שם) שבאופן זה חשוב כדיעבד, וסומכים על שיטת הרשב"א בתשובה (ח"א סי' שע) שמגילה שהיא נקודה מחמת הניקוד אינה נפסלת בכך, אף על פי שלדעת המרדכי (מגילה פ"ד סו"ס תתלא) פסולה. ומכל מקום לא הקילו אלא במגילה, אבל בספר תורה לא, וכמו שכתב הרשב"א עצמו (מיוחסות סי' רלח) שספר תורה מנוקד בטעמים פסול, וכמו שהובא למעלה.

ב. ההבדלים בין הטעמים בקריאות השונות

הבא לחפש אחר הגדרה ברורה לדמיון ולשוני בתחום המוזיקה נתקל בבעיה. בהשוואה בין פסוקים מילוליים, המורכבים ממשפטים ומילים, ניתן לבצע השוואה מדויקת ולבחון את השוני ברמת המילה והאות. אפילו בהשוואה בין משפטים לוגיים ניתן להשוות בין היגדים לוגיים שקולים ושונים, על ידי העמדת כל משפט כתבנית לוגית. לעומת זאת, במוזיקה אי אפשר לבצע השוואות מדויקות ממין זה. ניתן לבצע השוואה בשתי דרכים. האחת, על ידי כתיבת הניגון בתווי נגינה, בשיטת כתיבה כזו או אחרת, והשוואת התווים. הדרך השניה היא על ידי הקשבת בעל אוזן רגישה ומיומנת, שבידו לקבוע את רמת הדמיון והשוני בין הניגונים. אשר לאפשרות הראשונה, של השוואה באמצעות כתיבה, הרי שזוהר מוחלטת היא מן הנמנעות

המקוואות באשכנז מימי הראשונים עד חורבן השואה : צורתן ויסודותיהן ההלכתיים

"מקוה שהוא מעיין כמו כל המקוואות שלנו בארץ אשכנז"¹

הקדמה

- א. רקע הלכתי: עדיפות מעיין על מקוה
ב. דעת הגאונים, רש"י והפוסקים אם זבה טעונה טבילה במים חיים
ג. שיטת בניית המקוואות באשכנז עד תקופת האמנציפציה: המבט ההיסטורי-אדריכלי
ד. שיטת בניית המקוואות באשכנז עד תקופת האמנציפציה: המבט ההלכתי
1. מיקום המקוואות 2. מקוואות פרטיות 3. טבילה בנהרות 4. דין מי תמצית
במקוה סמוכה לנהר 5. רצפה ושליבות של עץ 6. חשש לפסול שאובין גם במעיין
7. חציצה משום טיט בקרקעית המקוה 8. בעייתא
- ה. שינוי שיטת בניית המקוואות בתקופת האמנציפציה: המבט ההיסטורי-אדריכלי
- ו. שינוי שיטת בניית המקוואות בתקופת האמנציפציה: המבט ההלכתי
1. חימום המקוואות 2. חשש זחילה וזריעה בזוחלין 3. חשש הויתור ע"י כלי
מק"ט בשטח איסוף וצנרת להבאת המים 4. ניקוז/ברזא 5. דין מקוה של מי מעיין
שנפסק הקילוח 6. שימוש במי תהום ע"י משאבה 7. חימום מי המקוה 8. נתן
סאה ונטל סאה והמשכה
- ביבליוגרפיה של ספרים לועזיים

הקדמה

בעבר זכיתי לפרסם מעל במה חשובה זו שני מאמרים בענייני בתי כנסת, בהם ניסיתי להסביר את המציאות ע"פ המקורות בחז"ל וספרי הלכה ומנהג, ומאידך את המקורות שבחלקם הבנתם קשה לנו ע"פ המציאות שביררתי. אמנם יש עוד הרבה מה להוסיף ולחדש בנושא זה, אבל אין זה אפשרי במסגרת של מאמרים קצרים, ועל כן פניתי במאמר זה לתחום המקוואות שבשנים האחרונות השקעתי בו זמן רב.

וכמו בנושא בתי הכנסת, כן גם בתחום זה של המקוואות, הרבו לכתוב עליו חוקרים גויים או להבדיל יהודים שאינם בקיאים בהלכה ובדרכי הלימוד (ביניהם גם חובשי כיפה ותופסי

1 לשון תרומת הדשן ח"א ס' רנח: "מקוה שהוא מעיין כמו כל המקוואות שלנו בארץ אשכנז שהן חפורין עד מוצאים מים" וכו'. ומקורו באור זרוע ח"א ס' שלו: "אם דינו כמקוה שהוא מעיין כמו מקוותינו...". וכן מובא בראבי"ה ס' תתקפ"ט.

מעמדות חשובים בחקר תולדות האומה וכדו') שחקרו את המציאות (תקופת וצורת הבנייה וכדו') בדרך כלל בצורה נכונה, אבל התקשו או טעו בפירוש המשמעות ההלכתית של הממצאים². ואם בנושא בתי הכנסת אין השלכות משמעותיות לטעויות כגון אלה, בנושא המקוואות, שבהם תלויה טהרתן של ישראל, טעויות אלה כבדות משקל הן. ובנוסף פירושים מוטעים אלו, מקשים על הבנת המתואר בהם³.

מאמר זה מורכב מחלקים הלכתיים והיסטוריים: ראשית [סימנים א-ב] נברר את הרקע ההלכתי לשיטת בניית מקוואות הטהרה באשכנז. לאחר מכן נתאר, בעזרת תמונות רבות, את צורת הבנייה במשך הדורות עד עידן האמנציפציה (תקופת המהפכה הצרפתית ואילך, לפני כמאתיים שנה) [סי' ג], השיטה ההלכתית שעליה מבוססת צורת בנייה זו והשאלות ההלכתיות שהתעוררו עליה [סי' ד]. המאמר ממשיך בבירור הסיבות לעזיבת שיטה זו בתקופת האמנציפציה ע"י גורמים מבית ומחוץ, ותיאור הצורה החדשה של המקוואות באותה תקופה [דהיינו מקווה מי-גשמים עם אוצרות], שהיא הבסיס של צורת המקוואות בימינו [סי' ה]. השאלות הרבות שהתעוררו על שיטה זו מעסיקות את הפוסקים עד ימינו ונכתבו עליהן הרבה חיבורים חשובים, לכן הסתפקנו בסיכום קצר של מבט זה של הנושא [סי' ו]. מטבע הדבר החלוקה בין דיון הלכתי לבין סקירה היסטורית לא תמיד ברורה, ולכן פעמים

2 יש אמנם כמה מחקרים המשלבים תיאור נכון של המציאות עם ידע מעמיק בהלכה, כגון: מאמריו של הרב אשר גרוסברג (תלמיד הרב דוד מינצברג, הממונה על המקוואות מטעם המרכז הארצי למען טהרת המשפחה, מחבר הספר 'מבנה מקוואות והכשרם'): 'מקוואותיה העתיקים של ירושלים', 'המקווה במצדה', 'כיצד הוכשרו המקוואות בימי בית השני', וכמובן הספר 'מקוואות' מאת האדריכל יוסף שנברגר, ירושלים תשל"ד.

3 נביא כאן כמה דוגמאות: המושג "מים חיים" כלל לא ברור לרוב המחברים ומשתמשים בו לכל מקווה שמקורותיו מי נהר או אגם או אפילו מי-גשמים. בספר אחד (SCHÜTTE עמ' 95, ראה ביבליוגרפיה), מסבירים שהחיבור של מי-גשמים לאדמת בור מטויה בטיח לא אטום, הופך אותם למים חיים (כנראה שהמחבר, ארכיאולוג מוכר ומקצועי, אבל איננו מומחה למקוואות, קרא פעם משהו על דין המשכת מים שאובין). כדוגמה להיכרות אותו מחבר עם המקורות, באותו עמוד מציין כאחד התפקידים של מקווה, שהכוהנים מטהרים בו את ידיהם לפני קריאת התורה... גם חידושו מרתק זה, נוצר כנראה מעיבוד חופשי של ידע חלקי ודמיון פורה, אולי מבוסס על עדות המהרי"ל (שו"ת חדשות סי' כא) שהכהנים הקפידו לטבול לפני ברכת כהנים. בספר נוסף מתגלית לפנינו 'מומחית' בענייני מקוואות, וכפי שהיא מקדימה שרק כאלה שבאמת מבינים ראוי להם לכתוב על נושא מסובך זה (ALTARAS עמ' 32). כעדות נאמנה למומחיותה היא מעתיקה, שענין טבילת הכלים הינו לטהר כלים שנטרפו... (שם, עמ' 33). המצאה זו מקורה קרוב מאוד, ונמצאת לראשונה כנראה בספרו של המשומר קירכנר (KIRCHNER עמ' 91) שיצא לאור בשנת תצ"ד (1734). גם החוקרת המוכרת ביותר בגרמניה בנושא תולדות האומנות של עם ישראל, תורמת את חלקה בטענתה שבמקוואות שנבנו אחר תקופת האמנציפציה המים עברו דרך מחמם מים [בויילר] למקווה (HEUBERGER עמ' 73). טענה זו אין לה שום בסיס. ועי' הערה 114 שבמקווה של ק"ק ערת ישורון בפפד"ם שנבנתה בשנת תרס"ט (1909) בפיקוחו של הדיין ר' גרשון פוזנא באמת מי הגשמים התחממו כבר לפני שהגיעו לבור הטבילה, אלא ששם מדובר על מאגר מים שהיה לו בעצמו דין מקווה לכל דבר ולא על "בויילר" שהוא כלי.

שהיה צורך להסביר עניין מסוים כמה פעמים.

השתדלתי לכתוב את המאמר בצורה שיובן גם לאלה שלא למדו ענייני מקוואות, שהוא מקצוע חשוב ומורכב בתורתנו הקדושה ובלתי אפשרי ללמדו על רגל אחת. מאמר זה אמור להיות ניסיון ראשוני לברר את מקורות והשתלשלות הנהוג בתחום חשוב זה באשכנז במשך הדורות.⁴ אע"פ שלא ניתן לראות כרגע שיהיה שימוש הלכתי-מעשי למסקנות המאמר מלבד אולי פרטים אחדים, היות ומציאות חיינו לא מאפשרת לבנות מקוואות טהרה ע"פ הנהוג באשכנז במשך מאות שנים,⁵ אבל תקוותי שמאמר זה לפחות יגרום לאחרים וחשובים ממני להתעסק בתחום זה ע"מ להרחיב את הידיעות במסורת אבותינו לכל תחום בהלכה, וגם לגופי תורה ממש.

א. רקע הלכתי: עדיפות מעיין על מקווא

צורת המקוואות הכשרים מובא במשנה מקוואות פרק א (ובמוסגר דברי הרמב"ם):

שש מעלות במקוואות... (1) מי גבאים [ומי בורות שיחין ומערות וכיוצא בהן ממים המכונסים בקרקע אע"פ שהן שאובין ואע"פ שאין בהן מ' סאה].⁶

(2) מי תמציות שלא פסקו [אלא עדיין הגשמים יורדין].⁷

(3) מקוה שיש בו ארבעים סאה [שאינם שאובין שבו טובל כל אדם טמא חוץ מן הזב הזכר].⁸

(4) מעיין שמימיו מועטין ורבו עליו מים שאובין, שוה למקוה לטהר באשבורן ולמעין להטביל בו בכל שהוא.

(5) מים מוכין [כגון שהיו מימיו מרים או מלוחים]⁹ שהן מטהרין בזוחלין.

(6) מים חיים, שבהן טבילה לזבים והזיה למצורעים וכשרים לקדש מהן מי חטאת.

נמצא לכאורה בפשטות, שמקוה של מ' סאה מי-גשמים מכונסים, כשר לכל ענייני טהרה הנהוגים היום, כולל טבילת כלים, וכן נהוג כיום בכל מקום. אבל כפי שנראה בהמשך, נהוג במשך כל הדורות, עד האמנציפציה, באשכנז ובכל אירופה מצפון להרי האלפים, לטבול רק במעיינות או במקוואות שהחשיבם לדין מעיין¹⁰. ואין לומר שהדבר נעשה משום שיותר קל

4 לפי מיטב ידיעתי לא זכה נושא זה להתייחסות של חוקרי מנהג אשכנז, אולי מלבד המאמר של הר' יוסף שלמה מאיר בספר שנה ירושתינו כרך ו (תשע"ב), שמביא שו"ת רבני אשכנז אודות המקוה החדש בנירנברג עם כמה הערות והארות.

5 וכפי שנראה אין ספק שמקוואות אלה היו מהודרים יותר מהנהוג היום לכו"ע.

6 לשון הרמב"ם הל' מקוואות פ"ט ה"א. כלומר, בזה שייך לשון "מקוה" שהם בחזקת טהרה וראויים לעשות מהם עיסה הטבולה וכו'.

7 שם, ה"ב.

8 שם, ה"ה.

9 שם, ה"ז.

10 וכגון מקוואות קרוב לנהרות, שלפי דעת כמה מן הראשונים דין מי תמצית להם ואינן מעיינות [עי' סי' ד].

היה להם לבנות מקווה מעיין, אין זה נכון ע"פ המציאות.

אכן ברור שבמצרים (כעדות הברכי יוסף יו"ד סי' רא סעי' א) ובבבל (כעדות הבן איש חי¹¹ וכף החיים¹²), שמקוואותיהם היו ע"י חפירה סמוך לנהר, הדבר נבע מתוך מציאות טבעית: בארצות אלו כמעט ולא יורדים גשמים, ומקור מימיהם רק מהנהרות שמקורותיהם במקומות רחוקים ועוברים שם. אבל בכל אזור אירופה מצפון האלפים, יורדים גשמים בשפע רב ומספיקים למשך כל השנה ובכל מקום. ואדרבה, ישנם מקומות באירופה שאינם יושבים על שפת נהר או בקירוב מעיין, וגם במקומות אלה, למרות הקושי הרב ביצירת מקווה שכזה, טבלו אך ורק במקוואות שהם מעיינות.

מקוואות של מי גשמים נפוצים היו באותה תקופה באזורים אחרים. בספרד, שבה במשך חודשי הקיץ לא יורדים גשמים (וכן בכל אירופה מדרום להרי האלפים, ובדומה לאקלים של ארץ ישראל), בנו לפחות חלק מן המקוואות ע"י שימוש במי-גשמים¹³. בצפון איטליה וצרפת הדרומית, שג"כ מדרום לאלפים, בניית מקוואות מי-גשמים כנראה היתה עוד יותר נפוצה¹⁴. א"כ השאלה, מדוע הקפידו באשכנז להשתמש [כמעט¹⁵] אך ורק במעיינות ללא שום יוצא מן הכלל?¹⁶

נאמר בתורה פרשת שמיני (ויקרא יא, לו): "אך מעיין ובור מקוה מים יהיה טהור". מפסוק זה דרשו בתורת כהנים (ספרא שמיני פ' ט) את כל עיקרי דיני מקוואות, מה מכשיר ומה פוסל

11 פסקי בן איש חי, יו"ד סי' קצח ס"ק מז.

12 שו"ת רב פעלים ח"ב יו"ד שאלה כו

13 כך נראה מזה שכל ראשוני ספרד התעסקו הרבה בשאלות הנוגעות במקוואות מי-גשמים, וגם ברא"ש (תשובות כלל יח סי' ח) וברשב"א (תשובות ח"ג סי' רכד), מוזכרים מקוואות מי-גשמים. אלא שבעקבות גירוש ספרד אין כמעט ידע על המציאות בתחום זה. אגב נציין, שנמצא מקווה בעיירה בעסלו [Bésalu] שבספרד, שנבנה בערך בשנת ד'תתק"י (1150). מקווה זה דומה למקוואות המונומנטליים בגרמניה [ע"י סי' ג], והוא מעיין. זהו המקווה היחיד שנמצא בספרד ובין השרידים היחידים של היהודים בספרד, מלבד שרידים של כמה בתי כנסת שנהפכו בדרך כלל לכנסיות ('מקוואות' עמ' 38).

14 כך משמע משו"ת מהרי"ק סוף שורש נו (המהרי"ק, רבי יוסף קלוון, חי בשלהי תקופת הראשונים באזור זה), וז"ל: "כבר פשט המנהג בכל ישראל לעשות מקוואות ע"י הני מרזיבות המקלחים מים מן הגגות". וברור שאין כוונתו שכל המקוואות הם ע"י גשם, שהרי בתחילת אותה תשובה נז"נ בדין בארות אם דין מעיין יש להם. וע"י בית הלל (יו"ד סי' רא סעי' לא), מה שכתב על דברי המהרי"ק, שאדרבא שאין שום מקום בפולין ליטא ואשכנז שעשו מקווה ע"י גשמים.

15 כפי שנראה בסי' ג, היה באשכנז לפחות מקווה אחד של מי-גשמים כבר בתקופה שלפני האמנציפציה, ואולי עוד כמה מקוואות פרטיים או של קהילות מאוד קטנות שלא עלה בידם לבנות מקווה מעיין.

16 הקדמה זאת כתובה בעיקר לאלה שרצו לטעון על מאמרי בעניין סדר הישיבה בביהכ"נ (ירושתנו שנת תשע"ד) שבו הוכחתי שבכל המקומות ובכל התקופות עד האמנציפציה ישבו לד' רוחות, שאולי היו מקומות סדר הישיבה היה שורות שורות כנהוג כיום. ברם, לפי האמת מנהג זה לא נזכר בשום מקום ואין לו זכר ארכיאולוגי כלשהו. ובכל זה לא באנו להכריע הלכה למעשה או לפסול את מי שנהוג אחרת מהמציאות שהייתה קיימת לפני האמנציפציה, וודאי שאלה זו מיועדת לאנשי קומה ולא לקטן שבתלמידים שכמוני, אבל מי שרוצה להתווכח על שאלה של בירור מציאות עליו הראיה.

בהם. והמעייין יראה שרוב הפסולים שייכים רק במקווה ולא במעייין. ועי' בגידולי טהרה¹⁷ (גבא ס"ק א), שסיכם את כל עשרת הפסולים במקווה, ואלו הם: מי פירות, טבילה בכלי, שיעור חסר, זוחלין, מים שאובים, תפיסת ידי אדם, טבילה באויר, הווייתו ע"י טומאה, ג' לוגין שאובין, שינוי מראה. כל הפסולים האלה שייכים רק במקווה מי גשמים, אבל במעייין מצאנו מלבד פסול טבילה באויר שאין לו כמעט משמעות מעשית, רק שלווה פסולים, והם: טבילה בכלי, תפיסת ידי אדם, והווייתו ע"י טומאה¹⁸. ואפי' בפסולים אלה, השאלות במעיינות פחות שכיחות ובדרך כלל פחות חמורות כפי שידוע לכל העוסק בתחום זה, וכגון: במעייין ממש אין צורך להבאת המים ע"י צינורות שבהם קיימות שאלות גבי טהרתם, וגם אין צורך לניקוז ע"י פקק שהיה מצוי בדורות שעברו לפני תחילת השימוש משאבות חשמליות¹⁹.

כידוע בכל ענייני בניית ותפעול מקוואות משתדלים ביותר לצאת ידי כל הדעות בכל מקום שאפשר. והסיבה הראשונה לזה היא, שהיום שנעקרו כמעט כל הקהילות הישנות, ובכל מקום יש התקבצות של עדות שונות עם מנהגים שונים שצריכים להשתמש באותו מקווה. והנהגה זו נכונה גם בתחומים אחרים, וכגון בהכשרים מהודרים שמשתדלים לצאת ידי כו"ע. אבל בנוסף קיימת בכל עניני מקוואות חומרה נוספת, וכלשון הרדב"ז (ח"א סי' פה): "כללא דמלתא צריך לתקן המקום [המקווה] לכתחלה לדעת כל הפוסקים דאיסור כרת הוא וחמור"²⁰. ועי' בשו"ת דברי חיים (יו"ד ח"ב סי' צט) שכתב: "אם עושים מקוה, צריך לכתחילה לעשותה כשר אליבא דכו"ע כי הוא קדושתם של ישראל".

ועוד, שהרי הטובל במקווה כדי לעלות מטומאה לטהרה (ולא רק לתוספת קדושה בלבד) הרי הוא בחזקת איסור, ומן הנכון לצאת ידי כו"ע כדי להיכנס לחזקת טהרה²¹.

17 הספר גידולי טהרה, שיצא לאור עולם רק אחרי פטירתו ע"י תלמידיו הנאמנים, נכתב ע"י ר' מענדל קארוגיא, ה'תקל"ב-תר"כ (1772-1842), אחד ממחזיקי הדת בק"ק פיורדא, תלמיד של כמה גדולי דורו כגון ר' נתן אדלר, בעל ההפלאה ובעל הנודע ביהודה, וחבר של ר' אברהם וואלף האמבורג שהתכתב איתו רבות כפי שניתן לראות בשו"ת שמלת בנימין. ניתן לומר שהוא היה "מרא דשמעתתא" באשכנז בכל ענייני מקוואות, ובמיוחד בשאלות שהתעוררו בבניית מקוואות מי-גשמים ע"פ דרישות המלכות בתקופת האמנציפציה. עי' עוד אודותיו גם בספרו של רב"ש המבורגר, הישיבה הרמה בפיורדא, כרך ג.

18 עוד יש להזכיר, שמעייין שרבו עליו שאובין נפסל מלטהר בזוחלין, אבל לעולם לא נפסל לגמרי וכמובן לא ע"י ג' לוגין בתחילה [עי' להלן סי' ד, שהיו שרצו להחמיר בזה ודחו דבריהם]. עוד צריך לציין, שגם במעייין לפי דעות מסוימות הצריכו חז"ל מ' סאה, אבל אין זה דין בפסול מקווה אלא בדין טבילה (ויש כמה נ"מ שמצאנו שהעמידו מעייין על עיקר דינו, ואכמ"ל).

19 וגם ענין הטבילה בכלי יותר קל, עי' חזו"א (יו"ד סי' קט [תנינא ב]), שדעת רשב"א, ר"ש ורא"ש, דבכלי לא מהני חיבור למעייין רק משום גורה. ויש בזה נפק"מ אפי' להלכה למעשה, עי' שו"ת זכרון יוסף (סי' ז), שהשתמש בשיטת הרשב"א כסנוף להתיר שימוש במשאבה אפי' אם יש לה בית קיבול, אם מחוברת למעייין. ראה בהמשך המאמר סי' ד, אודות הפולמוס על השימוש במשאבות.

20 דבריו מובאים בכמה מקומות, וכגון: שו"ת ברכה (מ"ן החיד"א) סי' רא ס"ק ה, שו"ת חיים ביד (מהר"ח פלאגין) סי' מט, שו"ת חוקי חיים (מהר"א גאגין) סי' ח.

21 כן מובא דרך אגב בשו"ת יביע אומר (ח"ו יו"ד סי' טו). וטעם נוסף כתב שם, שהרי דיני מקוואות הם הוראה לרבים שבמקווה אחד נשים רבות טובלות ומשום זה ראוי להחמיר יותר [ואפי' כנגד פסק השו"ע] מבהל'

וכל זה כתבתי, שהרי בדרך כלל אין ענין דווקא לצאת ידי כו"ע, אלא צריך לברר את ההלכה ע"פ הכללים והמסורת שבידינו ולא להחמיר סתם, וכחא דהיתרא עדיף. אבל כאן הסכימו כל הפוסקים להחמיר יותר. ואולי ניתן לומר עוד סיבה להחמיר בדיני מקווה בימינו דווקא לאלה שמשתדלים לשמור על מסורת אבותינו, שהרי באשכנז טבלו במשך מאות שנים רק במעיינות ואין לנו מסורת בהרבה דינים ששייכים רק במקווה מי-גשמים, וממילא אין לנו כאן אפשרות להקל ע"פ המסורת אלא צריך להחמיר, וכמו שכתב בשו"ת חת"ס יו"ד סי' ריד, שמלמד זכות על אלה שבונים מקוואות מי-גשמים, ובסוף מסיים שפשוט שהמחמיר [לכנות מקווה שהוא מעיין] "יתברך ממקור הברכות וממעני הישועה ישאב מים בששון". ובשו"ת תורה לשמה (מבעל בן איש חי) סי' שיד, שכתב שעדיף לטבול במעיין, היות ויש אומרים שזבה צריכה מים חיים, וגם שינצל בזה מכמה חששות שיש רק במקוואות, ומסיים שיש בטבילה במעיין גם מעלה בקדושה, וז"ל: "והטובלת בבאר מים חיים נכון לבה בטוח בטהרתה ותזכה לבנים זרע קודש זרע ברך ה' שנאמר בהם ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים". ובספר מקוה טהרה (למה"ר משה בן עמרם גרינוואלד זצ"ל, בעמח"ס ערוגת הבשם) כתב (סוס"ק א): "שמן הראוי ונכון לכל קהילות קדושות להיות מהדרין אחר מקום של מים נובעין דוקא". ונסיים במה שכתב בס' גדולי טהרה (גבא א) וז"ל: "ואם יש לפניה מקוה כשר של מי גשמים תוכל לכתחלה לטבול באיזה שתמצא [במקווה או במעיין] אבל בתחלת עשיית המקוה יהדר מאוד אם אפשר במעיין או לפחות במי תמצית, והתוקע עצמו לעשות מקוה של מ"ג מכניס עצמו לספק איסור כרת, לפי שא"א בשום ענין שבעולם שיהא כשר לכל הדיעות, וכמו שיתבאר, וטוב לפני אלקים ימלט מזה", עכ"ל. וכעין זה כתבו עוד הרבה אחרונים ואכמ"ל.

ב. דעת הגאונים, רש"י והפוסקים אם זבה טעונה טבילה במים חיים

המנהג כיום בכל ראייה שהיא להטהר כדין זבה גדולה, וכלשון הטור יו"ד סי' קפג²²: "משרבו הגליות ותקפו הצרות ונתמעטו הלבבות חשו שמא יבואו לטעות באיסור כרת... [לכן] הוסיפו חומרא אחר חומרא עד שאמרו שאפילו אם לא תראה האשה אלא טיפת דם כחרדל תשב עליה שבעה נקיים כזבה גדולה".

והנה, דין טבילת הזב מפורש בתורה (ויקרא טו, יג): "וכי יטהר הזב מזובו וספר לו שבעת ימים לטהרתו וכבס בגדיו ורחץ בשרו במים חיים וטהר". אבל לגבי זבה, לא מצאנו מקור מפורש בתורה²³, אע"פ שלכו"ע טבילתה דאורייתא. אבל מצאנו שתי שיטות למקור דין זה:

נדה שהן הוראה ליחיד. ולכן פסק למעשה לא רק בשאלות של סב"ל, אלא גם בהל' מקוואות בכמה עניינים לחומרה נגד דעת המחבר.

22 ספק זה התחיל הרבה לפני תקופת הטור [בתשובות הגאונים כבר מוזכר כדבר פשוט] ומבוסס על גמרא נדה סז ע"ב.

23 כמו שאין הפרש בין זבה, נדה ויולדת לעניין כרת (כלשון הרמב"ם הל' איסורי ביאה פ"ד ה"א-ב) ה"א שמסתבר שגם אין הפרש לעניין אופן הטבילה שמעלה מטומאתה שעונשה כרת. אבל אין הדבר כן, וכפי

עלי הגיון

דרשת שבת הגדול' מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

בושתי וגם נכלמתי*

מחשבה אחת טורדתני זה זמן רב. מנקרת היא בלבי, לא אוכל להשתחרר ממנה, (אודה על האמת: לא בלבד שלא אוכל, גם לא ארצה להסיח ממנה את דעתי).

וזוהי: אנחנו, כל היהדות החרדית שבארצנו הקדושה, במה קנינו את עולמנו בשנים אלה. שנות ליבון ובריור וצירוף היו השנים הללו. לאומות העולם ולעם ישראל. לאומות העולם: הגדילו לעשות והרשיעו את רשעם רשעי הדור שבהם כמו שעוד לא היה כדוגמתם לא בימות פרעה ונבוכדנצר והמן וטיטוס; תפתה ערוך להם העמיק הרחיב. וגם חסידי אומות העולם קמו, החביאו, הצילו, ואפילו נפש אחת שבישראל שניצלה על ידם הבטיחה להם את חלקם בחיי העולם הבא.

ומה רב טוב צפון לאחינו שבגולה! יש מהם ששכר העולם העליון קנוי להם תמורת ייסוריהם ועינוייהם אין שיעור ומדה שסבלום כעבדי ה'. (כל ההרוגים על ידי אומות העולם יש להם דין "עבדי ה'", סנהדרין מ"ז, שבכחינה זו עבר על ראשם מה שנגזר עליהם). ויש מהם שכקדושי עליון במסירת נפש ממש לקידוש שם שמים באהבה עלו למרום ומחיצתם לפנים ממקומם של מלאכי השרת. (מי יהיה המספר לדורות את מספרם ואת מעשיהם כמו ששמענו מדורות הקודמים?) ויש מהם שבשעה אחת של מצוה שעשוה בסכנת נפש באהבה עזה כמות - הן במצוות לגבי שמים הן בגמילות חסד לגבי בני אדם - קנו לעצמם עולם מלא.

ואנו במה? הנבוש שם בחלקנו הזעיר לגבי חלקיהם? והאם נכלם גם כאן? אפילו אם לא אדבר על אלה שלא שינו את דרכי חייהם זמן צרת הציבור, שערכו נשפים ושמחו שמחות ורדפו אחר הבלם בשנים אלה כאילו לא נשמעה מקצה העולם ועד קצהו הצעקה האיומה, המצילה באזנים, על היהדות הגוועת הגוססת והנשחטת. אפילו אם לא אדבר אלא עלינו המכנים את עצמנו יראים ושלמים שהמשכנו בדרכו בקודש כמו שהורגלנו לכך זה דור דורות. באיזה מעשה-יתר ובאיזה כח של מסירות נפש נעמוד אנו? כל הזמן הזה מפתח אני: אם יבואו שרידי החרב ופליטי השמד, אם נתראה בפני ילדיהם איך

* מאמר זה פרסם הרב זצ"ל בכה"ע 'שערים', ער"ה תש"ו [כ"ט אלול תש"ה], עמ' 2.

וראה עוד מאמרו שהתפרסם לפני מאמר זה, בהדרך גליון לא (שנת תש"ג), תחת הכותרת 'האחיכם ישבו... ואתם', ונדפס שוב בעלה יונה, ירושלים - בני ברק, מהדורה חדשה תשע"ב, עמ' תצה - שנכתב בעיצומה של השואה, בו הוא דורש להתכונן לביאתם של ניצולי הגולה, דרש ותבע: "גלמד ונתרגל כבר היום לראות ולהבין די מחסורם אשר יחסר להם לעתיד לבא. ומי יודע אם לא לעת כזאת נשארנו להיות להם לעזר כנגדם ומי יודע אם לא הקיפתנו הרעה מכל הצדדים אך עברה על ביתנו בארצנו הקדושה ופסחה עליה דק למען הדבר הזה שלעתיד נהי' להם לתקומה ורק גמילות חסד זו תוכל להגן בעדנו בזמן חבלי משיח".

המשפיע*

חז"ל אמרו בכתובות: "אמרו עליו על רבי יהודה בר אילעאי, שהיה נוטל בר של הדס ומרקד לפני הכלה, ואומר: כלה נאה וחסודה. רב שמואל בר רב יצחק מרקד אתלת [שלש בדין, זורק אחת ומקבל אחת, רש"י]. א"ר זירא, קא מכסיף לן סבא. כי נח נפשיה, איפסיק עמודא דנורא בין ידיה לכולי עלמא. וגמירי דלא אפסיק עמודא דנורא אלא אי אחד בדרא אי לתרי בדרא, א"ר זירא, אהנייה ליה שוטיתיה לסבא, ואמרי לה, שטותיה לסבא, ואמרי לה שיטתיה לסבא" - וידעו כולם שצדק בפעולתו לשמח באופן זה חתן וכלה.

והתמיה מובנה, מאין לנו שזכה לעמודא דנהורא מפני אופן שמחתו את חתן וכלה, הלא אפשר היה זה מפני מעשים אחרים?

אליעזר כשראה לקחת כלה ליצחק, ניסה אותה אם שלמה היא במידת החסד באופן נעלה: "שתה וגם לגמליך אשאב". זהו סימן אם ראויה היא ליצחק. והדבר הזה צריך מובן האם כלת

יצחק לא היה מצטרף שיהיו בה כל המעלות, ומדוע ניסה אותה ביחוד במידת החסד? חז"ל (ב"ב י ע"א) מספרים: "שאל טורנוסרופוס הרשע את רבי עקיבא, אם אלוקיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם. אמר לו, כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם". מלבד מובנה הפשוט, שאותם העניים, האי-מוצלחים, הם המה המזבחות-הקרבנות של האנושיות כולה שנבראו באסונם, ביסוד כדי להשלים נפשותינו, הם המה הכהנים הגדולים שנפקד הצלחתם ואושרם ביחוד, כדי להצליח ולהעלות על ידיהם - בעשות טוב וחסד להם - את כל היצירה.

עוד יש בזה מובן עמוק והוא - כוחה של השפעה בעולם.

הלא ידוע, הכל עומד תחת הכח הכביר ששמו "השפעה". כל אדם מוכרח להיות מושפע, לטוב או לרע. בלי השפעה אי אפשר לו לאדם אף צל של עליה. יש מקומות שבמשך דורות שלמים לא נכנס שם אף זיק אחד של אור, אף שביב אחד של תקוה, חושך על חושך נאספו, חטאים על חטאים נתכווצו, הכל שם שבור ורצוף במובן הרוחני. ועומדים ומתפלאים מי יכול לחדשם שם? להביא אורה לשם? ופתאום הנה מופיע המשפיע במלא תפארתו והדרו, מזוין בכלי זינו הנהדר של אור ההכרה, והאח! חמותי אור! והמופת של "ויהי אור" נעשה שם. הכל נהפך שם לששון ושמחה, בחדות ה' המלאה את כל, ונחלי עדנים ממלאים את כל החלל ומשפיע מזיו טובו.

* מאמר זה, מכתב ידו של רבי גדליה אייזמן, המשגיח דישיבת קול תורה - נכתב בימי חורפו (עוד טרם שימש כמשגיח), ומגלה מרחשי לבו של המשגיח-המשפיע לעתיד. וראויים הדברים למי שאמרם.

כסא בן ארבע רגליים

פרי ביכוריו של רבינו החתם סופר, החידוש הראשון שנתחדש לו בהיותו כבן שבע שנים, משמש כאבן יסוד לתירוץ קושיה עצומה שנתחבטו רבותינו הקדמונים בדבר לימוד הזכות שהמליץ משה רבינו על ישראל

רבי, שנית לנו בילדותך

החידוש הראשון שידוע לנו מימי ילדותו המוקדמים של רבינו החתם סופר, אשר רבינו בכבודו ובעצמו ראה לנכון להעלות זאת על הכתב, הוא החידוש המופלא אשר רבינו כותב עליו בספרו 'תורת משה' (פרשת כי תשא): "רבים מקשים... וכד הוינא טליא כבר שבע שנין אמרתי ליישב...". כבר בגיל שלוש שנים היה רבינו החתם סופר מופלג וחכם לאין ערוך מבני גילו, להיות שואל כעניין כדרכה של תורה¹. ויגדל הנער ויוסיף חכמה על חכמתו עשרת מונים, עד שבהיותו בגיל שבע שנים היה מסוגל לחדש חידושי תורה נהדרים ביופיים ועשויים באמת וישר². וכבוצין מקטפיה ידיע, היו חידושים אלו נדבכים לבניינו התורת"י – ספרות"י אדיר התהילה, אשר התגבר כנחל שוטף וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו³.

1 כך מספר נכדו הגאון רבי יוסף נפתלי שטרן, במאמרו 'קריית סופרים' הנדפס בתחילת הספר 'דרשות חתם סופר' (סערעטה תרפ"ט, עמוד ג):

מה שמפורסם שהחתם סופר הקשה בהיותו בן שלוש שנים לאלופו שלמד עמו בפרשת בראשית (בראשית ב ז) 'וייצר וגו' עפר מן האדמה', ותרגם לו: ערד פאן דייע ערד, ושאל הנער קושיית רש"י, וגער בו; וכששאל עוד הפעם יסר אותו, וסיפר כל הנ"ל לאביו. וסיפר אביו הרב ר' שמואל ז"ל להגאון רבי נתן אדלר ז"ל דברי הנער, ופקד הגאון זצוק"ל על הרב ר' שמואל זצ"ל שהוא בעצמו ילמוד עם בנו בן משכיל כזה.

2 מלבד החידוש שאותו מזכיר רבינו בעצמו, ושעליו נדון במאמרינו זה, ידוע גם מה שסיפר עליו נכדו הגאון רבי שלמה סופר ('חוט המשולש החדש' דרוהוביץ תרס"ח, עמוד ג):

ובהיותו כבן שבע כבר למד והיו שגורים בפיו כמה מסכתות, ואז היה מסיים מסכת ביצה, וחידש בסימוי המשך מסוף המסכתא לתחילתה ב'הדרך עלך' כנהוג בשכל חריף ונכון, והוטב מאוד בעיני השומעים. ואחר שבעים שנה לערך בהתחילו ללמוד מסכת זו עם בני הישיבה הגיד לפנייהם המשך מסכת זו, וכאשר פלפלו התלמידים בהדבר, אמר להם דילדותא היא בהיותו בן שבע שנים חידש זאת, ותמהו מאוד.

3 כבדרך אגב נציין כי במשך כל ימי חייו היה רבינו רגיל להזכיר בערגה ידיעות מחכימות ושמועות טובות מימי בחרותו אשר ראה ושמע "כד הוינא טליא", בהיותו מאלו הנאמנים להעיד בגודלן ממה שראו ושמעו בקוטנן. אלא שראוי להבחין כי מטבע לשון זו שגורה על שפתי רבינו אפילו כלפי היותו בגיל מבוגר יחסית, כדוגמת מה שכתב (שו"ת ח"ה, השמטות סי' רה):

כאמור, החידוש הראשון המצוי בדינו מתורתו של רבינו החתם סופר, שגם נכתב על ידו, הוא החידוש שעליו נדון כאן ובו נשתמש כאבן יסוד לתירוץ קושיה עצומה שנתחבטו בה רבותינו המפרשים הקדמונים.

הקל וחומר שהציל

היה זה ברגע הטראגי ביותר בתולדות העם היהודי: בני ישראל חטאו בחטא העגל. הקב"ה מאיץ במשה רבינו לרדת אל העם: "לך רד כי שחת עמך אשר העלית מארץ מצרים. סרו מהר מן הדרך אשר צויתים עשו והם עגל מסכה וישתחוו לו ויזבחו לו ויאמרו אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" (שמות לב ז-ח).

באותו הזמן כמעט ונחרץ דינו של העם. הקב"ה פנה למשה רבינו ואמר לו: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא, ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם ואעשה אותך לגוי גדול" (שם פסוקים ט-י).

אולם משה רבינו רעיא מהימנא, אוהבן של ישראל, התחנן לפני הקב"ה שימתיק את עונשם. ובין דברי הסניגוריה הזכיר לפני הקב"ה את זכות האבות הקדושים: "זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך אשר נשבעת להם כך ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעולם" (שם פסוק יג).

את אחת הסברות שטען משה לפני הקב"ה בסניגוריה זו, מביאה הגמרא במסכת ברכות (לב א):
אמר רבי אלעזר: אמר משה לפני הקב"ה: רבונו של עולם, ומה כסא של שלש רגלים אינו יכול לעמוד לפניך בשעת כעסך, כסא של רגל אחד על אחת כמה וכמה.

משה רבינו טען לפני הקב"ה, שאין הדבר אפשרי שעם ישראל ימשיך וייעזר רק ממנו. שכן אם במצב הנוכחי שכלל ישראל נשען על זכות שלושת אבותיו – אברהם יצחק ויעקב, המשולים יחדיו לכסא בן שלוש רגליים, אין הדבר מועיל להם להינצל בשעת חטאם, בוודאי שאם כלל ישראל יהיו רק מצאצאיו, וזכות האבות שלהם – של משה בלבד – תהיה משולה לכסא בן רגל אחת, על אחת כמה וכמה שלא ויכלו להינצל בשעת חטאם.

ומכך שהקב"ה לא השיב למשה רבינו כלום על טענתו זו, נראה שאכן האמת והצדק עם טענה זו, שאין שייך להעמיד את עם ישראל מצאצאיו של משה בלבד.

ונחירא כד הוינא טליא כבר תמני סרי אמר לי ידידי ורעי שהוא עתה הרב הגאון מו"ה אברהם אב"ד דמדינות ווירצבורג....

ופעמים שתפס לשון זה אפילו על גיל מבוגר יותר (ראה בספר 'מצבת קורש' גרינוולד, עמוד 134 הערה 31). אפס כי בעיקרון אין רבינו תופס לשון זה אלא על תחילת שנות העשרה, כפי שנראה במכתבו מימי החנוכה בשנת תקצ"ה, אשר לפי החשבון נמצא שהיה אז בן י"ב שנה, ובו הוא כותב (שו"ת ח"א סי' עד):
נהירנא זה ששים שנה כד הוינא טליא בעיר מולדתי בק"ק פפד"מ היו מלעזים כך על עשירים שנוהגים היתר בכך אך לא ידעתי אז שורש הדברים ומה נגזר עליהם מפי רבותי הגאונים ז"ל...

אֵל מִיָּמֵינוּ
הַיְהוָה יִשְׁמַע
עַל שְׁלֵמַת שְׁלֵמֵינוּ
מִלֵּךְ שָׁמַיִם
לְחַנּוּן וְרַחֲמִים
הַרְדּוּשִׁים שֶׁבְּעַד
אֵלֵינוּ
בְּשַׁבַּת לֵאלֹהֵינוּ

בינת דורות

בירורים בתולדות חכמי אשכנז ובעלי התוספות

מאמר זה מסרו המחבר הי"ד לפרסום בירושתנו, אך טרם פרסומו קראוהו בשעתו מספר מומחים בתחום, וסברו כי יש בו חידושים אך הוא דורש תיקונים ושינויים. הביקורת התקבלה על דעתו של המחבר הי"ד, שהביע את רצונו לתקן את הדרוש, אך לדאבון הלב לא הספיק להתקין עד שנטרפה השעה ועלה בסערה השמימה. בהתאם לכך סולקו מן המאמר רק כמה שגיאות בולטות. יהא בפרסום המאמר נר לזכרון נשמתו של האיש שמעולם לא אמר קבלו דעתי ושאלו כל חייו לשלמות, אך לא הספיק למלא את שאיפתו עד שעלתה נשמתו, עם אשתו נעמה הי"ד, בין קדושי הדרורות שנעקרו על קדושת השם, ביום י"ט בתשרי תשע"ו. תודת המערכת נתונה לד"ר פנחס רוט והרב משה דוד צ'צ'יק שהיטו שכם להתקין את המאמר לדפוס.

בעלי התוספות הראשונים

בספרו המפורסם 'בעלי התוספות' קיבע א"א אורבך את ההנחה שהראש והראשון לבעלי התוספות היה ר' יעקב ב"ר מאיר, רבנו תם; זאת כחלק מתאורייה כללית על היווצרותן של התוספות בבית מדרשו של רש"י וכתוצאה מפועלו¹. אכן, נטייה טבעית היא לתלות את היווצרות שיטת הלימוד המחודשת של בעלי התוספות במי שנחשב כדמות המפורסמת והסמכותית ביותר שביניהם; טבעי הוא גם החיפוש אחר יסוד ה"תוספות" דווקא בסביבתו הקרובה של רש"י שבצרפת, ולא באשכנז השכנה. אך, כפי שכבר הראו החוקרים שבאו אחרי אורבך, הנחה זו אינה עומדת יפה במבחן המציאות: השוואה כרונולוגית מעלה בפשטות כי החכם הראשון שהעלה על הכתב "תוספות" במובן המקובל והרלוונטי לדינונו, היה ר' יצחק ב"ר אשר הלוי משפיירא, הריב"א². רוב ככל כתביו, תשובותיו ותוספותיו של ריב"א, טבועים

1 אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, מהדורה חמישית – ירושלים תשמ"ו, עמ' 26 ובמקומות רבים בספר.
2 ראו הערתו של יעקב זוסמן, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מוסף מדעי היהדות - במת האיגוד העולמי למדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 47-48, אודות ההטיה בעבודתו של אורבך לכיוונם של חכמי צרפת מבית מדרשו של רש"י, שהביא לדחיקתו של ריב"א ממקומו הראוי. ראו בפרט אצל אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 439-443. לדיון בפרטי תולדותיו של ריב"א, ראו: אורבך, שם עמ' 141-148; הרב יעקב הלוי ליפשיץ, סנהדרי גדולה - מסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ה, עמ' 3-8; ריינר (להלן, הערה 16), עמ' 71-79; מתניה בן גדליה, חכמי שפייר בימי גזרות תנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ז, עמ' 85-107; ועוד להלן.

בחותרם אחד ונוכחת בהם אותה שיטה של למדנות המזוהה כדרכם הייחודית של בעלי התוספות.³ מה אפוא טיבה המדוייק של הזיקה בין צרפת לאשכנז במה שנוגע להתפתחות דרך התוספות? א' גרוסמן, המבקש להפריך את "כל ההסבר שהציע אורבך להיווצרותן של התוספות [בבית מדרשו של רש"י]", קובע כי ראשית דרך העיון החדשה שהוכרה לימים כ"תוספות" היתה בישיבות אשכנז דווקא, ומשם עברה לצרפת. קביעה זו נתמכת על ידו באמצעות שלוש ראיות: האחת – מקומם וזמנם של ראשוני בעלי התוספות, באשכנז דווקא ועוד בחייו של רש"י; השנייה – היעדרן של "תוספות" בכתביהם של תלמידי רש"י המובהקים; והשלישית – עובדת כתיבתן של "תוספות" בגרמניה עוד לפני שהחלו להיכתב כאלה בצרפת. להלן אבקש לדון בראיות הללו אחת לאחת.

כפי שמגדיר גרוסמן, יסודות שיטת התוספות מתאפיינים בפרט בשני היבטים: התוכן – השוואת הסוגיה עם מקורות אחרים בהקשרים שונים ומסכתות שונות; והצורה – המשא ומתן הדיאלקטי של קושייה ותירוץ. פירוש המונח "תוספות", לשיטתו, אינו ביחס לפירוש רש"י, אלא ביחס לקונטרסי הפירושים של תלמידי רבנו גרשום "ואולי אף כתוספות לתלמוד כולו".⁴ הוא מראה כי יסודות שיטה זו הונחו עוד בתקופת חייו של רש"י, אך מודה ש"אין הם מופיעים באופן שיטתי בפירושים לתלמוד שנכתבו עד סוף המאה הי"א".⁵ כלומר, יש לחלק בין שימוש פה ושם במתודות מסוימות, לבין הפיכתן לשיטה כללית. לדעתו, מייצגיה הראשונים של השיטה החדשה הינם ריב"א – כאמור – ובמקביל גם חתנו של רש"י, ר' מאיר ב"ר שמואל, שלמד שנים רבות בישיבות אשכנז, ושם (דווקא) החל לעסוק בשיטה זו; כלשון גרוסמן, "דומה שיש לראותו כראשוני היוצרים בתחום זה [של התוספות], יחד עם ר' יצחק בן אשר".⁶

אמנם, דומה כי יש לאקונה בולטת במהלך דיונו של גרוסמן. מצד אחד, את השערת אורבך ששיטת התוספות התפתחה בבית מדרשו של רש"י, הוא מבקש לדחות באמצעות העובדה שבכתבי כמה מתלמידי המובהקים של רש"י (דוגמת חתנו ריב"ן או ר' שמעיה) אין זכר לשיטה זו; מצד שני, את טענתו שהשיטה התפתחה באשכנז דווקא, הוא מבקש להוכיח

3 רוב כתביו של הריב"א הגיעו לידינו כשהם משוקעים בחיבוריהם של הבאים אחריו, ובכלל זאת בתוספות שלפנינו. אגב כך: ב"ישורון" כרך יג (תשס"ג) עמ' כא-לו, נדפסו על שם ריב"א שרידים מתוספות על מסכת שבת, כאשר בהקדמה כותב המהדיר, הרב יהודה אמיתי שושנה, כי לאור ריבוי איזכורי ריב"א יש להניח שהדברים נכתבו על ידי תלמידיו שבאשכנז, ומסיבה זו הם מביאים מדי פעם "מתוך תוספות" צרפתיות. אמנם יש להעיר שבמקום אחד שם נזכר רבנו תם בלשון עבר, ובאותו מקום מובאים גם דברים "מ"ר", כלומר "מפי רבי" שהיא סיומת מוכרת של תלמידי ר"י הזקן, ובמקום אחר הובאו דברים מפי "מור"ן [ה"ר יעקב] והוא כמובן רבנו תם. כך שנראה כי הגם שיש בשרידיהם הללו הרבה דברים ש"מצ"אתו בגי' [ליון] תוספות] ריב"א" ככתוב שם, הרי שמלקטם חי לכל המוקדם שני דורות לאחר הריב"א, וכמעט באותה מידה ליקט גם מכתביהם של חכמי צרפת.

4 גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 440.

5 שם, עמ' 441. ההדגשה במקור

6 שם, עמ' 170; וראו בהמשך.

מהעובדה ששני הראשונים שבבעלי התוספות (לפי תיאורו), ריב"א משפירא ור' מאיר ב"ר שמואל, למדו רוב שנותיהם בישיבות אשכנז. אלא שעל העובדה הזו יש לשאול את אותה השאלה ששאל גרוסמן לגבי בית מדרשו של רש"י: אם הורתה של שיטת התוספות בבית המדרש של וורמייזא, מדוע איננו מוצאים אותה אלא אצל שניים בלבד מיוצאי בית המדרש הזה?⁷ והאם מקרי הוא, כביכול, שדווקא השניים הללו הם אותם השניים מיוצאי ישיבות אשכנז שידוע לנו על קיום קשר ישיר בינם לבין רש"י?⁸

נראה אפוא שכבר בשלב זה עלינו לנסח תשובה מורכבת יותר באשר לאופן התגבשות דרך העיון השיטתית של התוספות, והיא: המפגש בין אשכנז לצרפת, בין בית המדרש הוותיק של וורמייזא לבין המרכז החדש שייסד רש"י והמפנה שנוצר על ידי פירושו לתלמוד. תשובה זו מסבירה היטב את העובדה שדווקא אותם חכמים שנחשפו לשני בתי המדרש גם יחד, ולא אלה שפעלו באשכנז בלבד (כרוב תלמידי וורמייזא) או בצרפת בלבד (כריב"ן ור' שמעיה⁹), הם שגיבשו לראשונה באופן שיטתי את דרכם של בעלי התוספות.

כעת נדון בהוכחה השלישית של גרוסמן – עובדת כתיבת "תוספות" בגרמניה עוד בחייו של רש"י ולפני שהחלו להיכתב כאלה בצרפת. גרוסמן טוען כי בצביונה של תורת אשכנז בדורו של רש"י ולפניו ניתן למצוא "עקבות ברורים [...] של כמה מן המרכיבים המאפיינים את שיטתם של בעלי התוספות"¹⁰. לדוגמא הוא מציין את המשא ומתן הדיאלקטי, בסגנון "וכי תימא", "ואם יש מי שמקשה", וממחיש זאת באמצעות ציטוט משכנע לכאורה מדברי ר' שלמה ב"ר שמשון (שנעק"ד בגזירות תתנ"ו). כמו כן הוא מזכיר את ר' אליקים ב"ר משולם, חותנו של ריב"א, שאף אצלו ניתן למצוא דיאלקטיקה דומה; אלא שהוא עצמו מודה כי "מדובר בניצנים בלבד", הופעות קצרות ומקריות בתוך פירוש שרובו בעל אופי שונה¹¹.

7 לדעת גרוסמן, שם, עמ' 445, עקבות השיטה מוזהים גם אצל חכם שלישי בוורמייזא, והוא ר' יעקב בנו של ר' יצחק הלוי [יעב"ץ]. אלא שבמקום אחר מתייחס גם הוא עצמו אל ריב"א ור"מ ב"ר שמואל לברם כראשוני בעלי התוספות; ולמעשה דיונו הקצרצר ביעב"ץ מחפה על העובדה שניתן לראות בקיום יסודות שיטת התוספות בכתבי תופעה ספוראדית בעיקרה. וכבר העיר רמי ריינר (להלן הערה 27), עמ' 77, כי קשה להוכיח את השיוך שעשה גרוסמן ליעב"ץ כאחד מראשוני בעלי התוספות, "בגלל מיעוט החומר היוצא מתחת ידו של חכם זה".

8 אודות הקשרים בין ריב"א לרש"י, ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 165-166; קשר נוסף, עקף אמנם, הוא שחותנו של ריב"א, ר' אליקים ב"ר משולם, היה כנראה חברו של רש"י ללימודים בישיבות אשכנז (ראו מבואו של דב גנחובסקי לפירוש ר' אליקים למסכת יומא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 10). הצבעה על כך שתלמידים בולטים אחרים של רש"י לא כתבו "תוספות" אינה מערערת על הזיקה לרש"י, שכן בהחלט אפשר כי דווקא קבוצה מסוימת בין הלומדים בקרבנו – זו של ריב"א ור"מ ב"ר שמואל – היא שעסקה בהבאת הדרך החדשה לידי בשלות (וראו עוד להלן).

9 שגרוסמן עצמו, שם, עמ' 446, מציין כי "לא למדו כלל בישיבות גרמניה".

10 שם, עמ' 448.

11 שם, עמ' 449-450. על ר' שלמה בר שמשון, ראו גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 326-348; Haym Soloveitchik, *Collected Essays: Volume II* (Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2014), pp. 106-121

אם כן, כבר מיניה וביה, הוכחה זו של גרוסמן אינה מלמדת אלא על קיום ניצנים ראשונים בלבד ולא על קיומה של שיטה עקבית כפי שאנו מוצאים אצל ראשוני בעלי התוספות. ובמלים אחרות, היא אינה מוכיחה את מה שביקש גרוסמן להוכיח באמצעותה! שאם לא כן, יש לתהות, לאור הראיה המשכנעת מר' שלמה ב"ר שמשון, מדוע בעצם מסכים גם גרוסמן עצמו כי דווקא ריב"א ור"מ ב"ר שמואל הם ראשוני בעלי התוספות, לעומת שאר בני אותו דור בוורמייזא? כפי שהעיר לאחרונה ח' סולובייצ'יק¹², התשובה לתהייה זו טמונה לא רק בהבדל הנזכר שבין כלי ניתוח המשמש רק לעיתים במהלך בירורה של הלכה ספציפית¹³ או "ישוב פה ופה של סתירות שנתגלו באקראי אגב לימוד" לבין שיטה קבועה ועקבית בפרשנות התלמוד, אלא גם – ובעיקר – בכך שהדוגמאות שהביא גרוסמן נוגעות רובן-ככולן רק לאחד משני ההיבטים שציין גרוסמן עצמו כתמצית חידושם של בעלי התוספות: המשא ומתן הנעשה באופן של דיאלקטיקה, "התקדמות" באמצעות קושיות ותירוצים. הן אינן נוגעות לחידוש השני של תורת בעלי התוספות, והוא "עשיית כל הש"ס ככדור" כלשונו המפורסמת של מהרש"ל, דהיינו עימות דברים בסוגיה אחת עם דברים שבסוגיות אחרות, כולל מסכתות אחרות והקשרים שונים. שיטת "זימון של כל הסוגיות הרלוונטיות לאכסניה אחת" (כלשונו של סולובייצ'יק), שבמידה מסוימת היא חידושם היותר גדול של בעלי התוספות, אכן אינה באה לידי ביטוי בדוגמאות עליהן נשען גרוסמן, וממילא בטל המשען לטענתו כי התוספות החלו להיכתב באשכנז עוד בדורו של רש"י ובמנותק מהשפעתו.

ר' מאיר ב"ר שמואל (חתן רש"י)

כנזכר לעיל, כבר הצביעו גרוסמן ואחרים על כמה סימנים המעידים, לכאורה, שחוליה חשובה נוספת בראשית התהליך שהצמיח את בתי המדרש של בעלי התוספות (במקביל לריב"א) היתה חתנו של רש"י, ר' מאיר ב"ר שמואל "אבי הרבנים". מעט בלבד מתורתו של ר' מאיר הגיע לידניו¹⁴, ואנו יודעים בעיקר על חילופי המכתבים שלו עם חותנו רש"י¹⁵ כמו גם

12 חיים סולובייצ'יק, "בירורים בהלכה של אשכנז הקדומה (ב): דיאלקטיקה, סכולסטיקה וראשיתן של 'התוספות'", סידרא, כד-כה (תש"ע), עמ' 267-272 (לאחרונה בתרגום לאנגלית: Soloveitchik, Collected Essays, 23-28)

13 דברי רשב"ש הנ"ל נכתבו במסגרת תשובה (תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן מו).

14 ראו בתוספות קידושין מג ע"א ד"ה מורד, ושם נט ע"א ד"ה עני; ובספר הישר, חלק החידושים, ס"ה שנד, שצט, תקיט; ובספר התרומה, הלכות עכו"ם, ס"ה קלו, ובספר יראים השלם, ס"ה רמו (נשתבש: "מאיר ב"ר מאיר"); ובספר המנהיג, הלכות ראש השנה, מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' שכד; ובמדרכי פסחים, בתוספת לפוק ערבי פסחים זמז תריא (אם כי בכל שאר המקבילות מובאים הדברים על שם בנו רבנו תם), ובדרשות מהר"ח אור זרוע ס"ה כב; והוא כנראה "רבינו מאיר" הנזכר בסתם בכמה מקומות בתוספות – שבת צ ע"א ד"ה בורית, עירובין יג ע"א ד"ה אר, גיטין ב ע"א ד"ה מכפר, עבודה זרה יב ע"ב ד"ה עיר וחגיגה כה ע"א ד"ה בגלילא. מקום אחד שבו נמצאים כנראה דברים מר' מאיר ב"ר שמואל כלשונו, הוא בתשובות חכמי פרוביניציה, ס"ה ב: "וכן כתב רבי מאיר אביו של רבי יעקב, וז"ל של ר' יצחק בנו [=ריב"ם], ובהמשך שם: "ע"כ ברבי מרי אביו"; אלא שלא ברור מה טיבם של רוב הדברים הארוכים שבין שני המשפטים הללו, שבמהלכם נזכר הרשב"ם ואף הראב"ד (!).

תגובת גדולי אשכנז לוועידת בראונשווייג

פרסום קטעים מתוך ארבעים תעודות חדשות השופכות אור חדשות וגילויים סוערים על אופי וצורת וניהול מלחמתם של רבני אשכנז נגד כת הרפורמים שהרימו ראש על ה' ועל משיחו בשנת תר"ד. התעודות הן מאת הגאונים הרבנים: רבי יעקב עטלינגר אב"ד אלטונא, רבי יעקב קאפל במברגר אב"ד וורמייזא, רבי בנימין וואלף המבורג אב"ד פיורדא, רבי אברהם וועכסלער אב"ד שוואבאך, רבי צבי בנימין אויערבך אב"ד דארמזשטאדט, רבי יצחק דב במברגר אב"ד ווירצבורג, רבי שמשון ב"ר רפאל הירש אב"ד עמדין (באותם הימים), רבי צבי הירש לעהרן מאמסטרדם, כל אלו מתוך מכתביהם המתפרסמים כאן לראשונה.

*

ברוך שמסר שכיות-חמדה אלו לשומרים. הן שרדו את כל הגלויות והטלטולים והמאורעות שעברו מיום כתיבתן, ועדיין הן נשמרות בידיים נאמנות של: ספריית רוזינטליאנה (אמסטרדם), ספריית יד בן צבי, הספרייה הלאומית - מחלקת כת"י, ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (ירושלים), ארכיון הרב יצחק פנחס פריינד (ניו יורק), ארכיון הרב ראובן זאב דסלר (שיקאגו), לכל אלו נתונה תודתי מעומק לבי על שהושיטו ידם ובאו לקראתי בכל עת ועידן.

מבוא

"וועידת בראונשווייג", הייתה אירוע מכונן ביותר בתולדותיה של תנועת הרפורמה, בה נקבעו לראשונה באופן רשמי שורה של החלטות רבניות הלכות והנהגות חדשות נגד ה' ומשיחו. דרך קבלת ההחלטות נעשתה לפי דגם פרלמנטרי: קביעת תקנות, בחירת משרות, עריכת פרוטוקולים רשמיים וקבלת החלטות ברוב קולות, עד כי תוקפן כלפי חוץ היה בר-גושפנקא. כבר בשלב מוקדם, הובהרה מטרת האסיפה, שאינה מיועדת לחילופי דעות בלבד, אלא לעצב להלכה ולמעשה מוסד בעל סמכות לפסיקת הלכה ליהדות גרמניה. בפועל, לוועידה הראשונה הגיעו לכלל הצבעה רק סוגיות ספורות, בהן ביטול אמירת 'כל נדרי' וכדומה. אולם ההצעה החמורה ביותר שהועלתה בה, הייתה היתר לנישואי תערובת רח"ל. הצעה זו עלתה במסגרת הצעת לודוויג פיליפסון לאשר את י"ב התשובות שהגישה הסנהדרין לנפוליון בשנת תקס"ז שהשלישית בהן הוקדשה לה, החלטת סנהדרין זו הוצגה כתקדים להיתר נישואין עם בני נכר שאינם עובדי ע"ז.

העולם הרבני הגיב בתדהמה לאסיפה זו, ויצא למלחמת התנגדות נמרצת כנגד מסקנותיה. במאמר זה ננסה לחקור כמה שאלות בשיטת ואפיון המאבק.

פרק א

תנועת הרפורמה צמחה בהדרגה באירופה המרכזית בשלהי המאה הי"ח. כבר בשנת 1792 הצהיר הוגה הדעות שאול אשר¹, כי ההלכה מילאה בעבר תפקיד מסוים, אך אין לקבלה בהווה בכל היקפה, עפ"ל. בשנים 1808-1813 הוכנסו מספר תיקונים בתפילה בבתי כנסת בווסטפאליה², על ידי הקונסיסטוריה היהודית. לאחר מכן הוקמו בתי כנסת פרטיים בערים המבורג וברלין, בהם נערכה התפילה בשינוי נוסח³. גם השפה הגרמנית הוכרה כשפה הרשמית בבית הכנסת. ישראל יעקובסון⁴ היה הרפורמטור הראשון. בשנת 1808 יצר בווסטפאליה קונסיסטוריה יהודית⁵ שבראשה עמדו, בנוסף לו, שני רבנים ושני משכילים צעירים. הרבנים: הרב שמעון יצחק קלקר ששימש כרבנות בשטוקהולם והרב מנחם מנדל שטיינהרט רבה של הילדסהיים⁶. כברלין הצליח יעקובסון לבצע את מטרתו, בעזרתם של אנשים אשר ניצלו את קשריהם עם שלטונות העיר, הקים בשנת 1818 "היכל" רפורמי שהוכנסו בו עוגב ומקהלה מעורבת של גברים ונשים⁷. התפילות נאמרו בחלקן בגרמנית, הושמטו תפילות המזכרות גאולה, שיבה

- 1 שאול אשר חי בין השנים 1767-1822. בשנת 1792 הוציא לאור מסה על הדת, תוך שימת לב מיוחדת ליהדות, בשם 'לווייתן'. החיבור הקיף שלושה חלקים, החלק הראשון דן בדת בכללה, השני ביהדות והשלישי ב'זינוק' היהדות. אשר דוגל בשיטה כי ה'חוקה' של היהדות מחייבת כל יהודי, אך חוקה זו ניתנה לשינוי פרי יוזמה אנושית, וכך הוא קרא ל'רפורמציה' בתוך היהדות.
- 2 ישראל יעקובסון התחיל ודרבן להשתמש עם עוגב כליווי מוסיקלי לתפילה, תיאור של חנוכת בית הכנסת ב-17 ביולי 1810 בהנהלתו ראה אצל א' ברלינר, כתבים נבחרים, 'ירושלים תשכ"ט, פרק "בעיית העוגב בבית הכנסת".
- 3 צו האמנציפציה הפרוסי הוכרז בשנת תקע"ב. מיד לאחר הצו פרסם דוד פרידלנדר, אשר באותה עת היה מזקני קהילת ברלין מחד ופנה עורף לדת מאידך, תכנית מקיפה לרפורמה בדת ובחינוך היהודיים, David Friedlander, Ueber die durch die neue Organisation der Judenschaften in den Preussischen Staaten notwendig gewordene Umbildung, Berlin 1812. שלוש שנים לאחר מכן הגיע יעקובסון לברלין, והוא הנהיג שם סדר תפלה חדש עבור חברי הקהילה שהכריזו על עצמם כמנוכרים מסדר התפלה המסורתית. סדר התפילות כלל: מספר תפילות בגרמנית, נגינה בעוגב, מקהלה, ודרשה בגרמנית. מסגרת זו לא החזיקה מעמד, וזאת בעקבות מחאת הקהילה בפני השלטונות, ומלך פרוסיה, כפה עליו לחדול מפעליו, מפני שצעדיו נתפסו כמסוכן לדת הממוסדת בכלל, מ' מאיר, בין מסורת לקדמה, עמ' 63.
- 4 (1768-1828) שמר תורה ומצות כל ימיו. בשנת 1795 עם פטירת חמיו ירש יעקובסון את תוארו "הרב המחוזי של חבל וזר (weser)". ביושבו שם התרשם עמוקות מן האמנציפציה של יהודי צרפת, והוא קווה שההשפעה הצרפתית תשפיע גם על יהודי גרמניה. הוא פעל נמרצות לשכנע את שלטון הצרפתי להעניק ליהודים שוויון זכויות, וברד לבד לקבל על עצמו להשליט סדר בהנהגת הדת היהודית ובחינוך. ב-1801 הקים בעיר זיזן בית ספר משותף לילדים יהודיים ונוצריים, וב-1810 תנך לצידו בית כנסת, הראשון שנקרא "טמפל" והראשון שהוכנס בו עוגב והונהגה בו תפילה ושירת מקהלה בלשון הגרמנית. עליו אצל J.R. Marcus, Israel Jacobson: The founder of the Reform movement in Judaism, Cincinnati 1972.
- 5 ל' פוליאקוב בדעה שהרעיון של סנהדרין בא מיעקובסון, Leon Poliakov, The History of Anti-Semitism, 3, London 1965, p. 236.
- 6 הרב מנדל שטיינהרט (1768-1825) מח"ס דברי מנחם, אופיכך, תקס"ד. עליו ראה אצל מ' סמט, החדש אסור מן התורה, ירושלים תשס"ה, עמ' 233.
- 7 האמת היא שהקהילה הראשונה שערכה שינויים עקרוניים בסדרי התפילה שלה היתה 'עדת ישרון', אשר

לא"י ובנין בית-המקדש. קריאת התורה בטעמי המקרא הוחלפה בדקלום הפסוקים בהגייה הספרדית - פורטוגזית⁸. באותה שנה הודפס "סידור תפילה" בשם 'סדר העבודה'⁹ הכולל את כל השינויים וההשמטות שהתכוונו להנהיג בעם ישראל כולו, כפי שצוין במבוא ל"סידור", סידור זה עמד במרכז פולמוס ההיכל.

עם פתיחת ההיכל בהמבורג, הפיצו המתקנים ספר בשם 'נוגה הצדק ואור נוגה' (דעסוי תקע"ח), ובו תשובות הרבנים יעקב חיים ריקאנטי רבה של וירונה¹⁰, אהרן חארין¹¹ ומשה קוניץ¹², המצדיקים שינויים בהתנהלות וסידור בית הכנסת והתפילה¹³.

פתיחת ה'היכל' בהמבורג, וספר 'נוגה הצדק ואור נוגה' עוררו תגובת נגד. הרב ברוך עוזר ראב"ד המבורג¹⁴ ובית דינו אסרו את ה'היכל', ופנו אל גדולי התקופה בבקשה לחוות דעתם על מהלכי הרפורמים. מכתביהם של שלושים ושנים רבנים, ובראשם: רבי עקיבא איגר, רבי מרדכי

נוסדה באמסטרדם על ידי כמה צעירים, מספר חדשים לאחר שהרפובליקה הבטאוית העניקה שוויון אזרחי ופוליטי מלא ליהודי הולנד בשנת תקנ"ו. האמנציפציה בהולנד היתה הגורם אשר נטל מהקהילה המסורתית את סמכותם ואפשר למתקנים לפעול בחופשיות, ר' מאהרל, דברי ימי ישראל: דורות האחרונים, מרחביה 1961, עמ' 235-242; אלא כנראה שלא גרמה לזעזוע ושבר על הקהילה הישנה.

8 השתלשלות פתיחת ההיכל בברלין, תוארה אצל ברנפלד, תולדות הרפורמיזציון הדתית בישראל, ווארשא תרס"ח, פרק ה.

9 סדר העבודה, ע"י זקיל פרנקל ומ"י. ברסלוי, המבורג 1819. תקציר של נוסח הסידור אצל ברנפלד, תולדות, נספח 2, עמ' 247-253. אולם כעבור שנים אחדות עבר ה"סידור" שלהם שיפוצים ובין השאר הושמטו לראשונה באופן עקיבי נוסחאות התפילה לצמיחת קרן משיח, הקמת המקדש ושיבת ציון, Ordnung der öffentlichen Andacht für die Sabbath-und Festtage des ganzen Jahres: nach dem Gebrauche des Neuen-Tempel-Vereins in Hamburg / herausgegeben von S.J. Fränkel und M.J. Bresselau, Hamburg 1819.

10 מחבר ספר 'פסקי ריקאנטי', ליוורנו תקע"ג.

11 אהרן חורין (1766-1844) למד בישיבות אצל בעל ה'נודע ביהודה' בפראג ואצל ר' ירמיה במטרסדורף. בשנת 1789 הגיע לאראד וסמוך לכך נבחר לרב הקהילה. בשנת 1797 פרץ פולמוס ה'שטריל פיש' בינו ובין רבה של פאקש. הרב חורין התיר את הדג בהסתמך על רבו ה'נודע ביהודה'. לאחר זמן החל להוציא חיבורים, בהם הוא מתיר איסורים. בשנת תקס"ג פרסם בפראג את ספרו 'עמק השווה', בו הוא מקל במנהגים שונים שאין להם שורש בעיקרי האמונה, כגון מנהג הכפרות, קמיעות ועוד. במאמרו 'קנאת האמת' שבקובץ 'נוגה צדק' בו התיר שינויים בספר התפילה. מכאן ואילך הקציץ עם ספריו שנדפסו משנת 1820 ואילך, הסכים לתיקוני דת מפליגים. וכך הפך להיות הרב הרפורמטור הראשון בהונגריה, ונעשה חבר לתנועה הרפורמית בגרמניה. מונוגרפיה על פעילותו הרפורמית של חורין, אצל משה פלאי, מלחמתו הרעיונית וההלכתית של הרב אהרן חורין בעד רפורמה דתית ביהדות, H.U.C.A. 39 (1968), עמ' סג-עט.

12 הרב משה קוניץ (1774-1837) נולד בעיר אופן. תלמידם של ר' וואלף בוסקוביץ ור' משה מינץ. משם נסע לפראג ולמד בישיבת ה'נודע ביהודה'. מפראג נסע לברסלוי ושם כנראה עסק גם בלימודים כלליים. בשנת 1828 נתמנה לדיין בעיר פסט ולרבה של אופן חדש, יהודים החלו להתיישב גם בה. חיבר כמה ספרים, בהם ניכר נטייתו להשכלה. מח"ס ספר העוין, וינא תקנ"ו, מעשה חכמים, וינא תקס"ח, בן יוחאי וינא תקע"ה, המצרף, וינא תק"ף.

13 ניתוח שלושת המכתבים, וההבדלים ביניהם, אצל סמט, החדש, עמ' 239-244.

14 ר' ברוך עוזרס (1743-1823) ממשפחה רבנית, בשנת 1783 נתמנה כדיין, ובשנת 1804 התיישב על כס הראב"ד. עליו אצל דוקס, אוה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 93-102.

בנעט, רבי אברהם טיקטין, רבי יעקב מליסא, רבי משה סופר בעל חתם סופר, ועוד רבים. מכתביהם נדפסו בספר 'אלה דברי הברית' (אלטונא תקע"ט). כן חוברו כמה ספרים שהתמודדו עם תוכן הספר 'נוגה הצדק ואור נוגה'¹⁵.

אולם, 'זוועידת בראונשוויג', מהווה את נקודת השיא בהתפתחותה של התנועה לתיקונים. הדברים אמורים לא רק לגבי ההיקף וביחס לתהודה הציבורית, אלא בעיקר לגבי התגבשותן של העמדות הרפורמיות והאנטי-רפורמיות כאחד. בפרוס שנות הארבעים של המאה הי"ח, היה דור הרבנים הצעירים של תנועת הרפורמה מאוחד בגישתו הכללית לבעיות היהודית, אך עד אז טרם נוסד מוסד מגובש אשר במסגרתו יהיה ניתן לפעול יחד ליישום הגישה; הורגש צורך להסדיר את מהלך תיקונים, כדי לגבש עמדה אחידה לתיקונים בדת, והתעוררה יזמה לקיים אסיפה רבנית לשם כך¹⁶. בשנת תקצ"ז הזמין המטיף הרפורמי אברהם גייגר, שכיחן אז כרבה של וויסבאדן, לאסיפת רבנים כדי לדון בתיקוני השעה. למרות גילו הצעיר (והוא בן כ"ז בלבד), הצליח למשוך ארבע עשר רבנים לעירו, ושם נערכה ועידת רבנים הראשונה בעלת אורינטציה רפורמית, אבל אסיפה זו לא השאירה אחריה רושם¹⁷.

15 ר' נחמן ברלין בספריו כדור קטן, [ברסלאו] תקע"ט, ו- עת לדבר, [ברסלאו] תקע"ט; ר' אברהם ב"ר אריה ליב, רבה של עמדין, צרור החיים, אמשטרדם תק"פ; ר' אברהם זוטרא, רבה של מדינת מינסטר ומארק, מלחמות ה', הנובר תקצ"ד; רבי נתן עמרם, שליח חברון באירופה בשנים תקצ"ד-תר"ב, אגרת מלכת שבא, אמשטרדם תר"ב; חגיגת הרגל, שאלוניקי תרי"ג.

'אלה דברי הברית' גרם גם לתגובת-נגד. ישראל מאיר ברסלוי ערך את ספרו 'חרב נוקמת נקם ברית' ביקורת נגד 'אלה דברי הברית'. וברסלוי הותקף מאת הרב מאיר ליב רייניץ מלייפניק בספריו: להט החרב וילד שעשועים'.

16 חורינר היה, כנראה, הראשון – בתקופה זו – שהעלה רעיון של אסיפת רבנים לטכס שינויים בהנהגות בית הכנסת. וכך הוא מכריז בפנייתו אל הרבנים בסוף ספרו 'דבר בעתו': "חכמי הדור!... הגיע העת לייסד בציון אבן בוחן פנת יקרת, מוסד במשפט לקו וצדקה למשקולת לפי צורך הזמן והמקום והדור... שימו לבבכם לתקן תקנות לכלל האומה, להשיב נדחי ישראל ולכנסם אל העדר שלא ידחו מנתיבות התורה", דבר בעתו, וינא תק"פ, עמ' 58.

כעבור שש שנים הציע באופן בולט, כינוס סנהדרין שתתקן תקנות לפי הצורך הזמן והמקום, אגרת אלכסנדר, פראג תקפ"ו, דף לב ע"ב, וחלק הגרמני עמ' 29-46. בחלק הגרמני הוא מציע לממשלת באדן לארגן 'אסיפת רבנים' לשם תיקונים בדת.

קדמו לאח"ר מנחם מנדל ברסלוי אשר יצא בשנת תק"ן בפומבי בקריאה ישירה אל רבני דורו, ודרש מהם לכנס אסיפת רבנים לשם הקלה בדת. קריאה זו היתה כלולה בכרוז שפורסם בשנת תק"ן מעל דפיו של 'המאסף', ביטאון השכלה העברית בגרמניה. כמדומה שברסלוי לא "זכה" לתגובה רבנית.

17 גייגר שקיבל חינוך יהודית שורשי, הצליח בלימודיו בישיבה, אולם משעה שפנה ללימודים כללים באוניברסיטאות, פנה עורף ליהדות, וספיקותיו באמונה החלו לכרסם את דתו. בינתיים נתמנה ברוב כשרונו כרבה של וויסבאדן, בה החל בשקט לפרסם ספיקותיו מסקנותיו הארסיים נגד מסורת המקרא והתלמוד. החל משנת תקצ"ה ערך גייגר את כתב העת *Wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie*, שעסק בסוגיות הקשורות לרפורמה בדת.

בהזמנה לאסיפה שארגן הוא מדגיש "שמטרתה אינה לייצר יהדות חדשה, גם איננו מתיימרים להיות מועצה לסמכות, אלא לספק הזדמנות לרבנים הוגנים וישרים להחליף דעות על השיטות הטובות כדי לנהל

זכרונות מק"ק עדת ישראל ברלין

רשימת זכרונות זו, מעזבוננו של ד"ר יעקב לוי, נרשמה "לנכדי, למי מהם שיהיה מעוניין בהם", כוללת ברובה מאפיינים משפחתיים, כרם, יש בה דברים שיש בהם ענין לציבור הכללי, ובמיוחד פרטים רבים המהווים השלמה למאמרו החשוב 'זכרונות נעורים מק"ק "עדת ישראל" בברלין', שהתפרסם ב'המעין', כרך ד גליון ד (תמוז תשכ"ד), עמ' 15-3. עליו התבטא רבי יחיאל יעקב וינברג לעורך המעין: "טוב עשה שפרסם זכרונות נעורים של מר ד"ר יעקב לוי, שעושיין רושם טוב" (כתבי הגאון ר' יחיאל יעקב וינברג, סקרנטון תשס"ג, עמ' שנה). כיוצא בזה, מאמרו 'נחלת יעקב אביהם', שהתפרסם ב'המעין', כרך טז גליון ג (ניסן תשל"ו) עמ' 42).

באדיבות צאצאיו, הועמדו זכרונות אלו לפרסום בירושתנו, מתוכם לוקטו ונערכו הדברים הנוגעים שיש בהם ענין לציבור. פרטים אחדים בזכרונות שלפנינו הושלמו - בהערות שוליים - מהמאמרים הנזכרים.

כל המופיע הן בגוף המאמר הן בהערות השוליים בסוגריים מרובעות - נוספו ע"י המערכת, השאר נכתבו במקור ע"י מחבר הזכרונות.

מקור משפחתנו

מקור מים חיים של משפחתנו, הוא סבי מורנו הר' יעקב (יאקב) לוי, שנולד [בשנת תק"פ] בעיר לעסלא (אינוברצלאו) שבגליל פוזן¹. גליל פוזן, היה יהדות יחידה במינה. כשחילקו המעצמות הגדולות את מדינת פולין, אופיה של היהדות היה כמעט אחד בכל המחוזות. האחוז הגדול של האוכלוסיה של היהודים בעיר ובכפר הביא לחיים יהודיים עצמאיים - בחלק שתפסה רוסיה (הבירה ורשה), לא שינו היהודים את לשונם (אידיש), את מלבושם ובכלל את דרך חייהם. לא כן בחלק של פרוסיה, היהודים בעיר ובכפר התחילו לדבר גרמנית, החליפו ללבוש אירופאי, קצרו את פאותיהם ואת זקנם, או הסירו את הזקן (מבלי לפגוע בפאת הזקן) - ואעפ"כ לא התדרדרו להתבוללות. זו היתה הזכות של לימוד תורה. התורה היתה בזכות גדול הדור ר' עקיבא איגר זצ"ל שהיה רב בפוזן, ומבית מדרשו יצאו ניצוצי האור לכל הגליל. בערים היו רבנים תלמידי חכמים, בעיירות ובכפרים היו היהודים יודעי ספר ובני תורה, ביניהם גם כאלו שהגיעו למדרגה גבוהה של לימוד ושמרו על איכותם. זו היתה גם הדרך של הסבא - בעקבות

1 על שם העיר הראשית. הפולנים קראו אותה POZNA פוזן, בריצת הדיבור לא נשמעה הנו"ן הסופית והיהודים כתבו אותה פוזנא. הגרמנים שינו את הלשון וקראו אותה POCEN פוזן.

לימדו בבית מדרשו של עיר מולדתו, קיבל כבר כבחור צעיר ([ביום ה' בכסלו] בשנת תר"ח) את התואר 'מורנו' מהמרא דאתרא².

כדי להתפרנס, עבר לכפר נידח שקארבושיבו (SKARBOSZEWO). שם לא היה אפילו שוחט. הקהלה האיזורית היתה רחוקה (וורעשען WRESCHEN). ומשום כך הוכרח ללמוד שחיטת עופות. אחר כמה שנים, הצליח בעסקיו ויכול היה לעבור לעיירה ששמה היתה STRZALKOWO (שלקובו), ואף לרכוש לו בה בית.

את הסבא לא זכיתי להכיר, אבל את הבית ראיתי פעמים רבות³, כשעברנו דרך שלקובו לבקור אצל סבי השני, אייזיק נעלקען.

סדרו יומו של הסבא יעקב לוי, בכפר ובעיירה:

בבוקר בשעה 4 או 5, קם ולמד עד שבאו הסוחרים לפני הצהרים. נפט, גז, וכמובן חשמל - לא היה, והנרות היו ביוקר. אז הוא למד באותן שעות החושך ע"י נר שמן, בשנים הראשונות הוא עוד כתב את הערותיו בקולמוס של נוצת אווז. תארו לכם, יהודי יושב בכפר בלי להיות 'כפרי'... הוא הגה כל היום בש"ס ופוסקים, אשר בהם היה בקי כמו שאנו יכולים לראות את זה בכתבי יד שהניח לנו. אף שהיו שם יהודים נוספים בכפר, אבל לדרגת ידיעותיו בתורה לא הגיעו ולא היו מסוגלים להבין את חידושו, לכן שיגר את פלפוליו בכתב לחבריו במקומות אחרים. חילוף מכתבים התבצע בעיקר עם ר' יעקב היילברון⁴ (גם עם ר' האזורף מוורען, שלזינגר מהמבורג). הגלויות שלו העמוסות בדברי תורה, נמצאות כיום אצל צאצאי ר' יעקב היילברון, וגלויות של ר' יעקב היילברון נמצאות אצלנו⁵.

עיקר חייו היה לימוד תורה, [בחנותו יושבה אשתו, ורק עסקים חשובים ניהל הוא], וה' הצליח גם את עסקיו במיעוט זמנו שהקדיש להם, עד שיצא שמו כעשיר.

כבר בשטרלקובו התחתן עם חיה בת ר' נפתלי קמפה שילדה לו בנים ובנות. הבכור היה דוד שהתחתן עם בת ר' יעקב עטלינגר, השני היה מיכאל והשלישי היה אבי מורי ורבי גבריאל יוסף זצ"ל. הרביעי היה חיים הנקרא על שם אביו של הסבא. עוד הכרתי ארבע בנות: תיאה, אשת

2 ר' יוסף יאסקי שפירא שהיה גדול בתורה והיה מפלפל עם ר' עקיבא איגר.

3 על פני הבית היה כתוב באותיות גדולות JACOB LEVI, כשהייתי ילד שמחתי לקרוא את שמי שם.

4 [מהמחבר - המעיין כך טז: מוה"ר יעקב היילברון נולד בשנת תקע"ה (1815) בעיירה צמפלבורג שבפרוסיה, ונפטר בשנת תרנ"ב (1892). במשך מספר שנים היה תלמידו של ר' עקיבא איגר, ואח"כ שימש ברבנות בעיירה סמיו"בו הסמוכה לספר הרוסי. הוא נחשב לתלמיד חכם לא רק באותו מחוז, אלא התייעצו אתו גם רבנים מרחוק ומקרוב].

5 [חלק מחילופי מכתבים אלו התפרסמו על ידי כותב הזכרונות בהמעין, כך טז גליון ג (ניסן תשל"ו), עמ' 42. וראה שם על תחילת הקשר ביניהם: "יום אחד הגיע לר"י היילברון מכתב מר"י לוי שבו הציע לו ששניהם ילמדו יחד בחברותא שבכתב, ומבלי לחכות לתשובתו של ר"י היילברון המשך ר"י לוי ונכנס ישר לענין. כך התחילה חליפת המכתבים בדברי תורה והלכה בין מוהר"ר יעקב היילברון למוהר"ר יעקב לוי, שנמשכה 28 שנה".]

אשר (ליאו) קמפה, רוזה וולשטיין, מתילדה וכמן ולענכן. אחר פטירת אשתו הראשונה חנה (הנֶנְן) לקח את בת אחיה אוגוסטה לאשה. גם היא ילדה לו בנים ובנות. הכרתי מהם שבעה.

אבי מורי זצ"ל

אבא נולד ביום ח' באלול תרט"ז (1865). עוד בצעירותו עזב את בית אביו ועבר לעיר פוזן. זו היתה כבר בתחילת התקופה של "בריחה מהכפר" והבריחה מהעיירות קטנות. הסיבה לתנועה הזאת, שהרסה במהלך עשרות שנים את החיים היהודיים הפורחים בגליל פוזן, היתה פשוטה: חיי העיר משכו את האנשים וביותר את הנוער. חיי ציביליזציה ונוחיותיהם, עבודה יותר קלה נתנה רווחים יותר גדולים. אמנם בשביל אבי, היתה שם גם האפשרות להשתלם ולהתקדם בלימוד תורה. בבתי המדרשות של פוזן ריחפה רוחו של ר' עקיבא איגר.

בית המדרש שלמד אבא יום יום, נקרא - לפי זכרוני - 'בית שלמה'. היתה לו שם חברותא טובה: הבחור גלוסקינס. כמו כן, היתה שם בעיר הזדמנות להשתלמות במסחר ע"י קורסים שאבא השתתף בהם בשנים 1874 עד 1876. הוא נכנס כחניך לבית מסחר של המבורגר. בימים אלו החניך היה גם כן בן-בית של הסוחר וכן גם אבא היה פנסיין שלמה⁶ אצל גב' המבורגר, שהיא היתה אשת חייל במקצועה. כמו שאבא סיפר, היא היתה מסוגלת לבצע ארבע עבודות בבת אחת. בידיה היתה סורגת, בעיניים קראה בספר, ברגליים מנדנדת עריסת תינוק ובפה שרה להרגיע אותו. בארוחות היתה כמובן לחסוך ב"מותרות". כשהעז אבא פעם לציין שהתה אינו מתוק דיו, הגיבה: "לוי, תבחש, הסוכר למטה".

אחר גמר הלימודים אצל המבורגר, (19.vi.82) [א' בסיון תרמ"ב], החליט שלא להשאר בפוזן אלא לעבור לברלין, עיר הבירה של גרמניה היתה אבן למופת לכל מי שרוצה להתקדם. אחר המלחמה הצרפתית באו שנות ברכה לכל המקצועות, שם היה השיא של התרבות, של האינטליגנציה, של האומנות, של הנוחיות וכו'. אכן בזה ארבה ליהודי צעיר הסכנה הגדולה: התבוללות. הסכנה היתה בשבילו עוד יותר גדולה, שהוא לא הראשון ממשפחתו שהגיע לברלין. היה לו שם בן דוד, גם שמו היה יוסף לוי, גדול יותר בשנים מאבא, היה איש סימפתי מאוד, עשיר, הנהיג את ביתו התרבותי רחב ידיים עם אשתו שהיתה במצב של התבוללות וגם הוא לא ידע עוד הרבה מהיהדות. הם קבלו אותו בלבביות משפחתית.

היה לו בברלין קרוב נוסף, מקס קמפה, בן דוד, שהיה מאלו שלא דקדקו במצוות. אעפ"כ החליט להתחבר אתו במסחר. הם פתחו בשותפות בית מסחר בסיטונאות לסחורות שקראו "סחורות קצרות": כל מיני חוטים לתפירה לסריגה ואביזורים, מחט בכל מיניהם, כפתורים וכל מה שיש צורך לתופרות. העסק הצליח, אבל מי שיש לו מנה רוצה מאתיים. קמפה אמר שאפשר להרחיב את העסק, רק דבר קטן יש צורך: לפתוח את החנות בשבת. אז לא היה עוד מקום של שותפות, כבר ההצעה הספיקה ויפרדו זה מזה. וקמפה פתח עסקו בשם: "מקס קמפה" בשבת, והעסק של "יוסף לוי" המשיך בדרכו כמקודם. ב"ה הוא הצליח עוד יותר בעסקיו, לא רק ע"י

דודי רבי זאב לאנג זצ"ל

עשרים שנה לפטירתו¹

משפחות צוועטשקענשטיעל-לאנג | בכית היתומים בפראנקפורט דמיין | פקידות
ומהלות | בישיבת פראנקפורט | קהילת גלנהאוזן | תפקידי מפתח בפראנקפורט |
עליה לירושלים | ישיבת 'קול תורה' | שכונת 'בית וגן' ובית הכנסת 'הגר'א' | בקהל
עם אשירה עוזו | פראנקפורט בירושלים | איש החברה קדישא

משפחות צוועטשקענשטיעל-לאנג

נתברכה ירושלים באישים גדולים, דמויות הוד התהלכו בה, רוח של 'ירושלים של מעלה'
ריחפה ברחובותיה וסימטאותיה – ועם זאת מקום הניחו הירושלמים לדודי מו"ר רבי זאב לאנג
זצ"ל להתגדר בו, בקעה רחבה ליצירה רוחנית עתירת מעש, עם חותם יחודי, עם ניחוח בלתי מצוי.
רבי זאב לאנג היה מגידולי ירושלים של אשכנז, הקהילה הקדושה ועתירת היחס פראנקפורט
דמיין, ואת ניצוצותיה של אותה ירושלים דאשכנז העלה עמו לירושלים עיר הקודש.

אביו ר' טוביה צוועטשקענשטיעל היה בנו של ר' זאב וולף צוועטשקענשטיעל שהיגר
לגרמניה מגאליציה. ידיעות על הסבא ר' זאב וולף מעטות הן. הוא נולד בשנת תר"א כבנו של
ר' יעקב צבי צוועטשקענשטיעל. בגיל עשרים ושלוש התחתן עם פערל (פאולינה) בת ר' יונה
צאהלר מקראקא, שהיתה צעירה ממנו בשנה אחת, בעיירה החסידית ווישיניצא בגאליציה
(Wisnicz Nowy) בי"א בשבט תרכ"ד. בימיו החלה ההגירה הגדולה של יהודי גאליציה
לגרמניה, כדי למצוא מקום פרנסה מרווח יותר. ר' זאב וולף התיישב בפראנקפורט. בעיר זו,
כנראה, נולד בנו ר' טוביה (אבי ר' זאב לאנג) ביום ב' בסיון תרל"ו.

פראנקפורט ניהלו בית של תורה וגמילות חסדים, בו הקפידו ביותר לעסוק במצוות הכנסת
אורחים והכנסת כלה. ר' זאב וולף לא האריך ימים. על מצבת קבורתו בפד"מ נאמר: "פ"נ /
איש תם וישר / הלך בדרך תמים / ר' זאב בן יעקב צבי / צוועטשקענשטיעל / נאסף בשם טוב
בן נ"ו שנים / ביום ח' טבת תרנ"ח לפ"ק / תנ"צ'ב'ה' // Wolf Zwetschenstiel".

אשתו של ר' זאב וולף, הסבתא פערל לבית צאהלר, האריכה ימים בפד"מ ושמרה על
רעננות נפשית וגופנית גם בערוב ימיה כאשר חיה בכית האבות היהודי בעיר. היא נפטרה בשנת

1 את עיקרו של המאמר הנוכחי כתבתי בתוך שנת הפטירה שלו, בשנת תשנ"ו, בסיועו של בן דודי הבלתי נשכח
הרב שלמה לאנג זצ"ל, אשר זכר פרטים רבים מאוד ששמע מאביו ואף שמר על מסמכים חשובים שהיו
ברשותו. לאחרונה השלמתי את כתיבת המאמר בסיועו של אחי יובל לחיים ארוכים בן דודי הרב חיים לאנג
שליט"א, שבמשך שנים רבות הקליט את אביו מתפלל, קורא בתורה ובמגילה ושר במסגרת המשפחה, כמו כן
צילם אותו במעמדים רבים. את האוסף הגדול שלו העמיד לרשותי ולרשות הקוראים. להם יאתה התודה.

תרפ"ד בגיל שמונים ושתים, עשרים ושש שנים אחר פטירת בעלה, וממצבתה אנו למדים משהו על אישיותה: "פ"ט / אשה יקרה בגבורות שנותיה / אשת חיל במישור פעמיה / תורת חסד על לשונה / רגל גאווה שנאה נפשה / מרת פערל בת ר' יונה צאהלער / אשת ר' זאב צוועטשקענזטיעל / נפטרה בשבת חנוכה ור"ח ל' כסלו / ונקברה ב' טבת תרפ"ד לפ"ק / ת'נ'צ'ב'ה'".

אמו של ר' זאב לאנג היתה רוזה (רויזא, רוזע) בת ר' חיים לאנג. בתור פעוטה הגיעה עם הוריה לגרמניה וגדלה בעיר פראנקפורט דמיין. אביה "התורני מ' חיים בן הרבני מ' יחיאל מיכל לאנג", היה תלמיד חכם ומקובל ממוצא חסידי. בר"ח אלול תרכ"א, בעיירה דובעצק (Dubiecko) בגאליציה, נשא לאשה את מרת חיה בת "הרבני הנגיד המופלג מ' זאב וואלף כ"ץ". מנישואים אלה נולדו שלושה ילדים: א. בנימין געציל, ב"ד בשבט תרכ"ג. ב. אברהם, ב"ב באלול תרכ"ה. ג. רוזה, בב' בשבט תר"ל.

עם שלושה ילדים קטנים אלה עברה המשפחה לגרמניה והשתקעה בעיר פראנקפורט דמיין, בה גדלו הילדים ואת סגנון חייה ספגו. ר' חיים היה קשור לקהילה החרדית של רבי שמשון ב"ר רפאל הירש (תקס"ח-תרמ"ט) 'קהל עדת ישורון'. חלק מתפילותיו התפלל בבית הכנסת הגדול שלה, ובקרב מתפלליו זכה להערכה רבה. בערוב ימיו אף ביקש להתקבל כחבר מלא בקהילה, והחל לשלם לה מיסים. אישור על התקבלותו כחבר הקהילה הוצא ביום ח' בכסליו תרע"ה.

כעבור שנתים נפטרה אשתו מרת חיה והובאה לקבורה בבית הקברות של הקהילה החרדית 'עדת ישורון'. לא חלפה שנה מפטירתה והוא עצמו נסתלק לבית עולמו ונקבר סמוך לה. על קברי שניהם הוצבה מצבה משותפת בעלת שני טורים מקבילים:

פ"ט

הצדיק בעל מקובל מהור"ר	האשה הצדקת עזרה לבעלה
ר' חיים בן הצדיק החסיד	להגות בתורה מ' חיה בת
ר' יחיאל לאנג זצ"ל נפטר ה' טבת תרע"ח	ר' זאב זצ"ל נפטרה ב' אדר שנים תרע"ז
חקוקה לעד בצור יראתו הטהורה	חברה ומשענת היתה לבעלה
יום ולילה לא מש מאהלה של תורה	יסדה כל מעשיה על אדני האמונה
ידיו היו רב לו גם בחכמת הקבלה	הלא עתה תשכון עד עת התורה
מעשיו הברוכים יענו לפני שוכן מעונה	

ת'נ'צ'ב'ה'

בתם היחידה, רוזה לאנג, נישאה לר' טוביה צוועטשקענשטיעל. היא היתה מבוגרת מבעלה בשש שנים, הפרש גיל שלא עורר תשומת לב מיוחדת בדור ההוא (רש"ר הירש למשל היה צעיר מאשתו בשלוש שנים). ר' טוביה זה היה סוחר שהתגורר ב'אולאן-שטראסע' 50,

בפראנקפורט. ביום ח' בחשוון תרנ"ט קיבל ר' טוביה, שנקרא בגרמנית: טוכיאס צוועטשקענשטיעל, את האזרחות הפרוסית, שהפכה אותו לאזרח שוה זכויות ברייך הגרמני. כפי הנראה זמן מה לאחר כן מכן נשא את אשתו מרת רוזה לאנג.

האבא ר' טוביה צוועטשקענשטיעל

הם עברו להתגורר בעיירה הכסט ע"נ מיין הסמוכה לפראנקפורט והתגוררו ב'קעניגסשטיינער-שטראסע' 21. בבית זה ב"ז בסיון תרס"ו בשעה 1.30 בצהריים יצא הבן זאב לאויר העולם. שלושה ימים לאחר מכן, עוד בטרם נכנס לבריתו של אברהם אבינו, הופיע האב, כמתחייב בחוקי המדינה, בפני רשם הלידות, והודיע על לידת בנו, שנרשם בגרמנית בשם 'ווילי', כינוי שליוה אותו כל חייו כפי מכריו וידידיו הקרובים. גם עבורינו, האחיינים שלו, נקרא תמיד בשם 'אונקל ווילי' (דוד ווילי). את שם הקודש שלו, זאב, נתן לו ארבעה ימים לאחר מכן בכרית המילה, על שם אביו ר' זאב וולף שנפטר שמונה שנים לפני כן, ובכך שימח את אמו האלמנה שעוד היתה אז בחיים.

זאב לא היה הילד הראשון, קדמה לו אחות בשם רחל טעקלא (Thekla) שנולדה שנה לפניו ב' בשבט תרס"ה.

בבית היתומים בפראנקפורט דמיין

בהכסט על נהר מיין בילה זאב הצעיר את תקופת חייו הראשונה. בקהילה קטנה זו ישבו יהודים במשך מאות שנים. חודשים מעטים לפני לידתו השלימה הקהילה את בנין בית הכנסת החדש והמרווח שהכיל 72 מושבים לגברים ו-64 מושבים בעזרת הנשים. יחד עם בית הכנסת נבנה גם מקווה טהרה חדש. רוב יהודי המקום, התפרנסו ממסחר, וכמותם גם אביו ר' טוביה. הכסט הקטנה שהיתה אז עיירה בפני עצמה נבלעה במשך הזמן בעיר פראנקפורט הגדולה ואוחדה עמה בשנת תרפ"ח, אולם זאב הקטן הגיע לפראנקפורט הרבה יותר מהר ובנסיבות מצערות ביותר.

והמה בכתובים

אודות בתו של בעל בית שמואל, הרבנית דלונדון

במאמרי על ראשית ימי הקהילה האשכנזית בלונדון, בירושתנו ספר חמישי, תשע"א (חלק אנגלי), עמ' 22, הערה 131, כתבתי שלא ידוע לנו שמה של בתו של בעל בית שמואל, אשת רבי אורי פייבוש המבורגר, אב"ד לונדון והמדינה, מח"ס אורים ותומים; ושהיום, נוסח מצבתה בלונדון כבר לא קריא. לאחרונה נודע לי על מכתב למערכת של העיתון Jewish Chronicle מיום כ"א אייר תרע"ח (3rd May 1918) מאת החכם ישראל סולמונס (תר"כ-תרפ"ג) שכתב בין השאר שהצליח לאתר את מצבתה, ומצא שם ששמה הייתה פיילא (Phila) בת הגאון ר' שמואל, בעל בית שמואל. נראה אם כן, שלפני מאה שנה עוד ניתן היה לקרוא את המצבות, אך לדאבון כל לב, איש לא טרח אז לרשום את כל הכתובות בלונדון כפי שאכן נעשה באתה תקופה בפפד"ם, בפראג ובעוד מקומות רבים.

בכבוד רב,

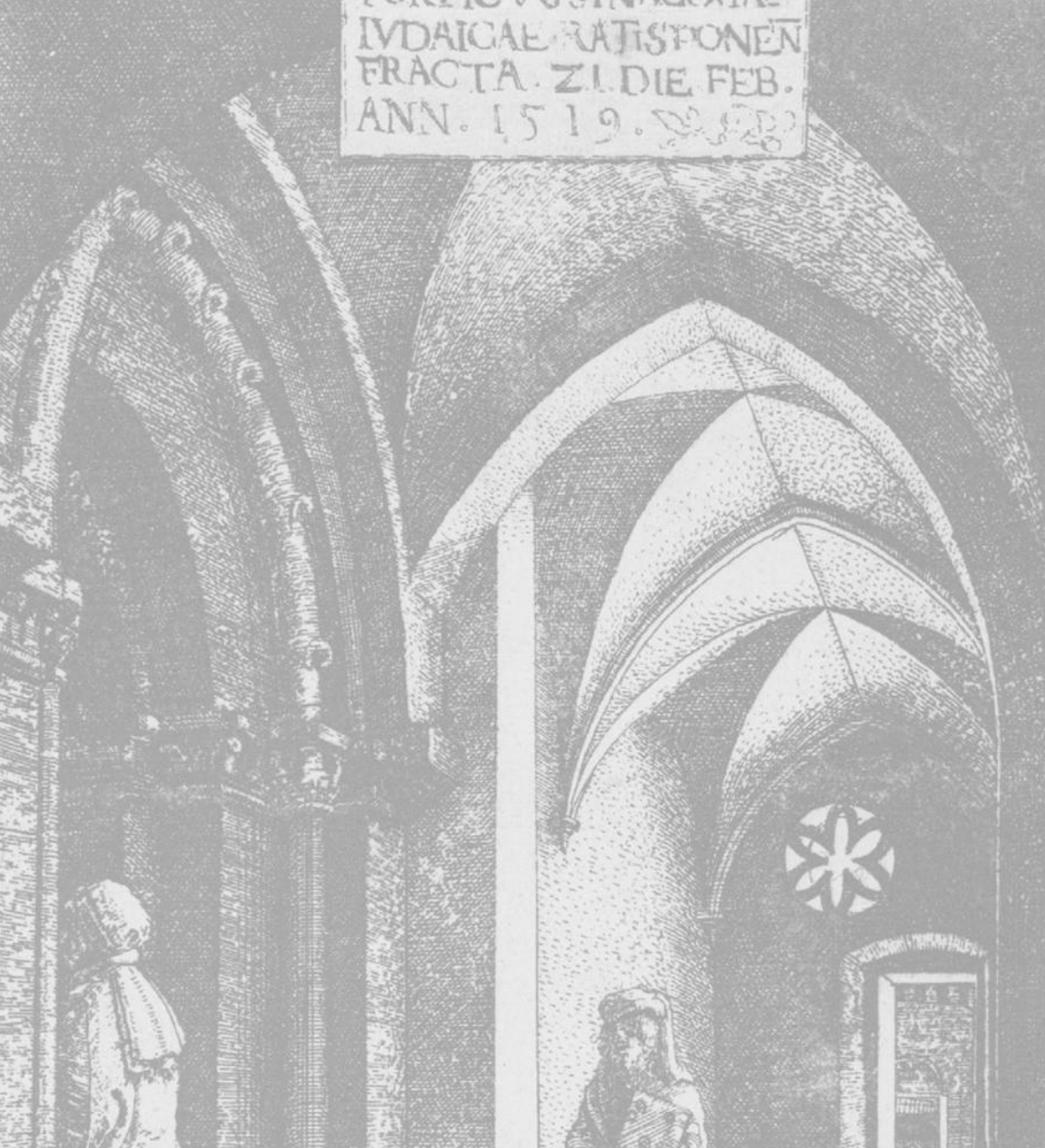
יוסף פראגר

*

על ייחוס רשימת חסרות ויתרות שבכ"י וויימר

בירושתנו האחרון הופיע מאמרו של ידידי ר' מרדכי וינטרויב על נוסח התורה של ריה"ח. המאמר התבסס על זיהוי רשימת חסרות ויתרות שבכ"י וויימר בתור רשימה שמקורה הוא ריה"ח, אולם מצאתי מקור שמחמתו ניתן לערער על ייחוס הרשימה לריה"ח. ברשימה הנ"ל נכתב שהמילים 'מורשה קהלת' נכתבות בכתוב חסר (עמ' לו ליד הערה 131, והיינו דלא כנוסח המסורה 'מורשה'), והנה בספר סודי רוזי של רבינו הרוקח תלמידו המובהק של ריה"ח (ח"א אות א) נאמר כך:

תדע שכל היום יהגה בתורה, כשתחשוב כל הפסוק תורה צוה לנו משה בא"ת ב"ש א' פעם כך יעלה הכל מ' פחות מי"ג אלפים, כן חלקים ביום אחד מ' פחות מי"ג אלפים מתתר"ף לשעה. כיצד, תורה - א'פ'ג'צ', צוה - ה'פ'צ', לנו - כ'ט'פ', משה - י'ב'צ', מורשה - י'פ'ג'ב'צ', קהילת - ד'צ'מ'כ'א', יעקב - מ'ז'ד'ש'. חשוב כך: א' פעמים ת' הם ד' מאות, ו' פעמים פ' הם ת"פ, ג' פעמים ר' הם ת"ר, ה' פעמים צ' הם ת"נ, הרי תורה עולה ליי"ט מאות ול'. ה' פעמים צ' הם ת"נ, ו' פעמים פ' הם ת"פ, ה' פעמים צ' הם ת"נ, הרי צוה עולה י"ג מאות ופ'. כ' פעמים ל' הם ת"ר, ט' פעמים נ' הם ת"ן, ו' פעמים פ' הם ת"פ, הרי לנו עולה ט"ו מאות ול'. י' פעמים מ' הרי הם ת', ב' פעמים ש' הרי ת"ר, ה' פעמים צ' הם ת"נ, הרי משה עולה י"ד מאות ונ'. י' פעמים מ' הרי הם ת', ו' פעמים פ' הם ת"פ, ג' פעמים ר' הם ת"ר, ב' פעמים ש' הוא ת"ר, ה' פעמים צ' הם ת"נ, הרי מורשה עולה כ"ה מאות ול'. ד' פעמים ק' הם ת', ה' פעמים צ' הם ת"נ, י' פעמים מ' הם ת', כ' פעמים ל' הם ת"ר, א' פעם ת' הם

PORTA IUDAEORUM IN FRACIA.
Z. DIE FEB. ANN. 1519.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחו"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ז

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשע"ו

תשרי

ערב ראש השנה

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיטויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכיפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדישי יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל. להלן גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וּכְתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּיַד בְּרִיתְךָ (בלא המלה 'כל').

בְּסֵפֶר חַיִּים וְכוּלִּיהָ לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְלְשָׁלוֹם (בלא המלה 'טובים')

סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשָּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְדָבָר וְחָרַב וְרָעַב וּשְׂבִי וּמִשְׁחִית וּמַגְפָּה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּתַבְנוּ בְּסֵפֶר מַחִילָה וְסְלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאֵז צְדִיקִים יִרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים'); וְנֶאֱמַר וַיִּגְבַּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּכָתוֹב וַיִּגְבַּה');

וַדְבָרְךָ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת'); בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: פְּכָתוֹב וְקָרָא זָה אֵל זָה (בלא

'על יד נביאך'); במוסף ב'ומפני חטאינו': שְׁנַשְׁמַלְתָּה (ולא 'השלוחה'); וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא

'ותערב עליך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', מי כמוך, 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים' לפני הש"ץ.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בכרכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן, נאמר על ידי החזן בקול רם, ומה שמצוין בו לאמירת הקהל, נאמר על ידי הקהל. לעתים, חזן אומר את חלקו הראשון של החרוז, וקהל עונה את חלקו השני. מקפידים על כך בפיוטים 'וכל מאמינים', 'אדירי איומה', 'לא עורך דין', ודומיהם (ונוהרים שלא לחבר בהם בניגוד לכוונת הפייטן ומשמעות העניין, סוף חרוז עם תחילת חרוז שאחריו, אף שפשטה אמירה או שירה כזו בכמה מקומות).